
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №3
s. 99-136
doi: 10.36121/wpawlikowska.22.2025.3.099

Wioletta Pawlikowska
ORCID: 0000-0002-7966-9107
(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk)

Lilie kościołów? **Duchowne i duchowni z rodu Paców w Wielkim Księstwie Litewskim XVI-XVIII wieku**

Streszczenie: W tekście zaprezentowano duchowieństwo świeckie oraz zakonne obojga płci wywodzące się z rodu Paców, tzw. liliatów, nazywanych tak ze względu na lilie w herbie. W przypadku niektórych osób udało się ustalić nieznane dotąd szczegóły biograficzne, w przypadku innych skorygować funkcjonujące w literaturze nieścisłości faktograficzne tudzież połączyć fakty źródłowe, dochodząc przeto do nowych ustaleń. Wyzierające ze źródeł duchowieństwo ukazane zostało na tle relacji między strategiami rodowymi a materialnymi potrzebami instytucji kościelnych. Z analizy dostępnego materiału źródłowego wynika, że najwyższe szczyty biskupie Pacowie osiągnęli w XVII w., natomiast zenit znaczenia rodu w duchowieństwie żeńskim przypadł na pierwsze dekady XVIII w. Znamienne, że w przypadku duchowieństwa zakonnego męskiego, można powiedzieć więcej o rodzicach fundatorach, aniżeli o synach zakonnikach.

Słowa kluczowe: Pac, Wielkie Księstwo Litewskie, siostry zakonne, biskupi, duchowieństwo

Church lilies? Nuns and priests from the Pac family in the Grand Duchy of Lithuania in the sixteenth to eighteenth centuries.

Annotation: The article presents the secular and religious clergy of both sexes from the Pac family. Members of the family were called 'liliaty' because of the lilies in its coat of arms. In some cases it has been possible to establish hitherto unknown biographical details, and in the case of some others to correct factual inaccuracies in the existing historiography; and combine the facts from the sources, thus reaching new conclusions. The clergy emerging from the sources is depicted against the background of relations between family strategies and the material needs of ecclesiastical institutions. From the analysis of the available material it transpires that members of the Pac family attained the highest episcopal dignities in the seventeenth century, whereas the zenith of the family's significance in the female religious clergy came in the first decades of the eighteenth. It is noteworthy that regarding the male religious clergy from the

Pac family, we can say more about the parents (founders) than about their sons – regular clergymen.

Keywords: Pac, Grand Duchy of Lithuania, nuns, bishops, clergy

Wstęp

„Taki kwiat liliowy [...] w tej rodzinie tyle listeczków i serduszek liliowych. Tak tu niebu jako i tu ziemi wystrzelujących. Najdziesz tam ozdobną i pozorną lilią na dwóch infułatach biskupich. Na infule Mikołaja Paca biskupa kijowskiego, który według kronikarzy *Orthodoxa fidei* wydał; i na infule żmudzkiej prosto do nieba wystawiona”¹ – czytamy w kazaniu pogrzebowym wojewody trockiego Piotra Paca z 1642 r. autorstwa bernardyna ks. Tomasza Dygonia. Niezależnie od faktycznych zasług i orientacji, wychwaleni zostali w nim dwaj biskupi: tzw. biskup nominat kijowski Mikołaj Pac, który „zrzucił suknię kapłańską, pojął żonę i przeszedł na protestantyzm”², oraz biskup żmudzki, również Mikołaj, który – ponoć ze względów zdrowotnych – opuścił swą diecezję powierzając rządy Melchiorowi Gieszowi (zm. 28 I 1633), i wyjechał do Padwy. Tam 6 września 1624 r. dokończył żywota³, aby spocząć w klasztorze Kamedulów na Monte Rua⁴. Zatem *de facto* w kazaniu sławiono dwóch biskupów dezertów, pominięto natomiast, wywodzące się z pacowskiego rodu, ich rówieśniczki – zakonnice.

Znamienne, że członkowie rodu Paców, herbu Gozdawa mieli zwać się – przynajmniej w wieku XVII – liliatkami i liliatami⁵, dotykając przeto swego herbu – srebrnej lilii podwójnej z pierścieniem złotym w środku, na czerwonym polu. W klejnocie zaś siedem piór pawich, na nich także lilia⁶. Bezspornie wiek XVII był dla Paców barokowo-złotym. Przypadają na niego ich lata świetności i potęgi, która poczęła gasnąć wraz ze schyłkiem tegoż stulecia⁷. W tym kontekście symptomatycznie porbrzmiewa ustalenie Tadeusza Wasilewskiego, który wskazał, że *Autobiografia* Bogusława Radziwiłła powstała w związku kampanią propagandową, prowadzoną prze-

¹ T. Dygoń, *Lilia pacowska jasnie wielmożnego godney pamięci jego mci pana Piotra Paca wojewody trockiego, dawgielskiego starosty pokazana z ambony w kościele S. Franciszka oo. Bernardynów na pogrzebie nieboszczykowskim dnia 21 Octobra roku 1642*, s. C4 (26). Autorka składa podziękowania anonimowym recenzentom tekstu za konstruktywną krytykę.

² W. Syrokomla, *Dzieje literatury w Polsce od pierwiastkowych czasów do XVII wieku*, t. 2, Warszawa 1975, s. 231; K. R. Prokop, *Pseudo-episcopus Kiioviensis: w kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata kijowskiego Mikołaja Paca*, „Lituanica Slavica–Posnaniensia”, 11, 2005, s. 241–254.

³ *Codex mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2: 1609 VI 26–1926 V 13, wyd. P. Jatulis, Roma 1989, nr 96B.

⁴ H. E. Wyczawski, *Pac Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 738.

⁵ A. S. Czyż, *Przekaz symboliczny i propagandowy programów heraldycznych w siedemnastowiecznych żałobnych drukach Pacowskich, czyli „Liliaci” i ich Gozdawa*, „Przegląd Wschodni”, 14, 2018, z. 4 (56), s. 739–765. G. Jasiūnienė, *Pacų heraldikos tradicija ir giminės didybės atspindžiai XVII a. antrojoje pusėje*, „Kauno istorijos metraštis”, 20, 2022, s. 7–18.

⁶ G. Jasiūnienė, *Pacų heraldikos*, s. 7–18.

⁷ W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre? The Careers of Bishops from the Pac Family in the Grand Duchy of Lithuania during the Reformation and Counter-Reformation*, „Slavonic and East European Review”, 99, 2021, 4, s. 699–727; Taż, *Kariery biskupów z rodu Paców w XVI i XVII w.*, „Kauno istorijos metraštis”, 20, 2022, s. 19–40.

ciw niemu przez Paców, chcących w ten sposób zapewnić sobie hetmaństwo wielkie: „z buławą wielką, co się stanie, czas pokaże, mnie się zda, że już oddano i że się tylko z tym kryją”⁸. Według Eweliny Kozak, Pacowie mieli w Litwie przeprowadzić kampanii antydysydenckiej, której „ostrze skierowane było przeciw księciu Bogusławowi”⁹. Kontrreformacyjna katolickość stała się jednym z filarów kilkunastoletniej hegemonii Paców w Wielkim Księstwie Litewskim.

Symptomatyczne, że na wiek XVII przypada również największa liczebność duchowieństwa pacowskiego. Aczkolwiek doszło ostatecznie do wyparcia Paców z politycznych i społecznych szczytów Wielkiego Księstwa Litewskiego przez rodzinę Sapiehów¹⁰, wielkie ambicje, oraz świadomość rodową udało się przekuć w – istniejące do dziś – pomniki: tablice, księgi, tudzież kościoły i klasztory, w murach których wiódł życie – mniej lub bardziej obyczajne – kler świecki, oraz zakonny obojga płci. Właśnie o tym życiu Paców i Pacówien chciałoby się wiedzieć, i powiedzieć więcej, aniżeli pozwala nader skromna, rozproszona, tudzież nieopracowana (zwłaszcza w przypadku duchowieństwa zakonnego) baza źródłowa. Żałosna dysproporcja dostępnej mi dokumentacji sprawiła, że w przypadku duchowieństwa zakonnego bazować trza było na źródłowych popiołach.

Punktem wyjścia do wszelkich rozważań na temat Paców jest niezastąpione opracowanie Józefa Wolffa pt. *Pacowie. Materyjały historyczno-genealogiczne* z 1885 r., opublikowane w Petersburgu, a ostatnio wydane ponownie w formie reprintu¹¹, który starał się te źródłowe ździebełka zebrać. Ponadto, w przypadku duchowieństwa żeńskiego błędzilibyśmy, gdyby nie liczne opracowania oraz rozmowy z Przeoryszą Siostrą Małgorzatą Borkowską w opactwie benedyktynek w Żarnowcu na Pomorzu¹². Choć pacowski episkopat został podsumowany w artykule *Kariery biskupów z rodu Paców w XVI i XVII w.*¹³, to przeprowadzone ostatnio kwerendy pozwoliły uzupełnić wcześniejsze dociekania. Atencja powinna zostać skierowana również na dedykowany Pacom numer specjalny „Kauno istorijos metraštis” z 2022 r.

Przyjmuje się, że w Litwie przywdzianie habitu zakonnego zwane „oblóczynami”, przynajmniej od XVI/XVII w., wiązało się ze zmianą imienia z chrzestnego na nowe zakonne. Toteż źródła dotyczące duchowieństwa zakonnego kryją zazwyczaj

⁸ B. Radziwiłł, *Autobiografia*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 1979, s. 94.

⁹ E. Kozak, *Walka kalwinów z mędzich o zachowanie praw politycznych (1668-1669)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 32, 1987, s. 126.

¹⁰ Na temat Sapiehów zob. np.: A. Rachuba, *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2003, s. 217-229; M. Sawicki, *Dom Sapieżyński 1666-1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016; Tenże; *Konflikt biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Janem Sapiehą w latach 1693-1696. Zarys problematyki*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI-XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 383-401; Tenże, „Wojna” parlamentarna i sądowa Sapiehów z Krysypinami Kirszensztejnami w latach dziewięćdziesiątych XVII wieku, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red. A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 253-268.

¹¹ J. Wolff, *Pacowie. Materyjały historyczno-genealogiczne*, St Petersburg 1885 (reprint: red. K. Zięcina, Twardy Róg 2018).

¹² Za benedyktyńską opiekę dziękuję wszystkim Siostrzom z opactwa w Żarnowcu.

¹³ Zob. W. Pawlikowska, *Kariery biskupów z rodu Paców; Taż, Marriage or Mitre?*.

pod dwoma imionami jedną osobę. Fakt ten nie tylko utrudnia kwerendę i identyfikację osób, ale także lekturę opracowań. Dlatego zdecydowałam, aby konsekwentnie, w miarę możliwości, w pierwszej kolejności podawać imię chrzestne tudzież kursywą wyróżniać nowe imię zakonne¹⁴. Niemniej dawniejsza literatura – w tym starodruki – nie zawsze oddają stan faktyczny z aptekarską dokładnością. Tytułem przykładu, w kazaniu pogrzebowym Krzysztofa Odachowskiego autorstwa Eleuterego Zielejewicza, opatrzonym dedykacją dla Michała Kazimierza Paca (ok. 1624-1682) z 1663 r., czytamy: „w którymś Wm. Nasz M.P. z powołania boskiego, dwu braci swoich, iednego rodzonego swego, świętey pamięci O. bernardyna Paca, gwardyana trockiego, mego olim antecessora, a drugiego O. Antoniego Paca, lubo nierodzonego brata, mieć raczył”¹⁵.

Pierwszy to prawdopodobnie Jerzy Pac, syn Piotra (1570-1642) i jego drugiej żony Elżbiety z Szemiotów (ślub przed 1614 r.). Braćmi Jerzego byli: Krzysztof (zm. 1633), Wacław, Feliks Jan, Hieronim Dominik, Bonifacy Teofil, Michał Kazimierz i Kazimierz. Ponadto Jerzy miał przyrodniego brata Jana – późniejszego kanonika wileńskiego, tzw. biskupa nominata inflanckiego¹⁶. Póki co nie udało się zidentyfikować wśród jego rodzeństwa – wzmiankowanego przez Zielejewicza – Antoniego. O Antonim wspomniał wprawdzie Józef Wolff wskazując, że jest to ks. Aurelian, który przyjmując habit mógł otrzymać imię Antoni¹⁷. Jednak Jan, późniejszy *Aurelian*, najprawdopodobniej był synem Jana Paca i jego drugiej żony Zofii Wiśniowieckiej¹⁸. Konkludując ten wątek, mogę postawić bardzo niepewną hipotezę, że kanonik wileński Jan Pac, który w ostatnich latach życia został posądzony przez konfratrów z kapituły wileńskiej o przejście na stronę Moskwy¹⁹, u schyłku życia znalazł schronienie u bernardyńców jako O. *Antoni*. Według Wiesława Murawca, *Antoni* Pac będący bernardynem w Nieświeżu, miał zginąć śmiercią męczeńską w połowie XVII w.²⁰ W każdym razie hipoteza acz wątpliwa, to jednak nie niemożliwa. Wskazuje ona zarazem na budzący niedosyt stan badań.

Początek rodu Paców datuje się na wiek XV – wówczas pojawiły się pierwsze informacje o protoplaście – Dowszkiewiczzu (Kimontowiczu), oraz jego synu Jerzym Pacewiczu (zm. 1505/06). Ród na znaczeniu zyskiwał stopniowo. W latach 30. XVI w.

¹⁴ Zob. M. Borkowska OSB, *Mniszki*, Kraków 2019, s. 293.

¹⁵ *Woyna z słońcem świętey pamięci [...] Krzysztofa Odachowskiego, ciwuna berzynianskiego, rothmistrza I.K.M. od synow matki swey zabitego na kazaniu pogrzebowym w kościele Oycow Bernardynow citowianskim Roku Panskiego 1663, dnia 13 Febr.* Zob. też. *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, *passim*.

¹⁶ M. Borkowska OSB, *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie, czyli garść testamentów polskich, od różnych ludzi różnymi czasy pisanych, dopiero przedsię w jedno zebranych i drukiem potomnej pamięci podanych od mniszki niektórej kasynieńskiego zakonu*, Kraków 1984, s. 142. H. Lulewicz, *Pac Piotr*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 743-744.

¹⁷ J. Wolff, *Pacowie*, s. 70.

¹⁸ R. Świętochowski, A. Chruszczewski, *Polonia Dominicana apud extraneos: 1520-1800*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. Jerzy Kłoczowski, t. 2, Warszawa 1975, s. 483 (s. 467-572). Cf. Wolff, *Pacowie*, s. 69-70, 338, gdzie wskazano rok 1627.

¹⁹ Lietuvos Mokslo Akademijos Vrublevskių Biblioteka [dalej: Biblioteka Wróblewskich], F43-221, Acta Capituli Vilnensis [dalej: ACV] XIII, k. 204.

²⁰ W. Murawiec, *Nieśwież*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce*, s. 232.

doznał poważnego, choć tymczasowego uszczerbku za sprawą królowej Bony, która przejęła około jednej trzeciej ziem rodowych w ramach swojej kampanii rewindykacji dóbr hospodarskich zagarniętych przez panów litewskich w XV w. i pierwszych dekadach XVI w.²¹

1. Duchowieństwo z rodu Paców w ujęciu chronologicznym

Do XIX w. włącznie nazwisko Pac miało nosić ponad 100 osób. Przedstawicielami duchowieństwa w porządku chronologicznym były następujące osoby:

Wiek XVI

1. **Mikołaj** (ok. 1527 – przed 20 IV 1585). Syn wojewody podlaskiego Mikołaja Jurewicza i Aleksandry z Holszańskich. Prałat dziekan wileński (przed 12 III 1549)²²; oraz tzw. biskup nominat kijowski (1557 – 17 IV 1584).
2. **Mikołaj II** (1570 – 1624, Padwa). Syn kasztelana wileńskiego Pawła i Reginy z Wołłowiczów. Altarysta w kaplicy św. Anny i Trzech Króli (przed 18 II 1595)²³; oraz biskup żmudzki (wybrany: 26 VI 1609²⁴; zaproponowany 29 III 1610²⁵ do rezygnacji 26 XI 1618²⁶).
3. **Marianna Maryna** (c. 1590 – po 1623). Córka podkomorzego brzeskiego Mikołaja Paca i Zofii Sapieżanki; jej siostrą była Ewa – zamężna później za Aleksandra Gosiewskiego. W 1592 r. oddana do lubelskiego klasztoru brygidek. Oblóczyny w 1604 r., a w 1607 r. przyjęła śluby zakonne; konsekrowana w 1614 r.²⁷ Zakonnica, a następnie „starsza”, czyli tymczasowa przełożona, klasztoru brygidek w Brześciu, fundacji Gosiewskich z 1623 r. Tego samego roku miała pokwitować pozyskanie posagu nowej zakonnicy do funduszków zakonnych²⁸.
4. **Jan Aurelian**²⁹ (po 1592 – Rzym, przed 1 X 1641)³⁰. Prawdopodobnie syn Jana Paca i jego drugiej żony Zofii Wiśniowieckiej. 5 maja 1618 r. na kapitule prowincjalnej konwentu Dominikanów obradującej w Piotrkowie (pod wezwaniem św. Doroty Panny i Męczennicy) został skierowany do ośrodka studiów zakonnych w Hi-

²¹ K. Pietkiewicz, *Procesy królowej Bony z Mikołajem Pacem w 1537 r.*, [w:] *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 37–54.

²² *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius 2009, s. 266–267, nr 1537. Cf. J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972, s. 48.

²³ Biblioteka Wróblewskich, F43–476, k. 1v.

²⁴ *Codex mednicensis*, t. 2, nr 1.

²⁵ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae*, t. 1, wyd. P. Rabikauskas, Romae 1971, s. 230.

²⁶ Tamże, s. 14.

²⁷ M. Borkowska OSB, *Miscellanea brygitańskie: składkowa fundacja w Brześciu*, „Nasza Przeszłość”, 91, 1999, s. 331–340 (zob. zwłaszcza s. 332–333).

²⁸ J. Wolff, *Pacowie*, s. 54–55, 95–96; M. Borkowska, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2, Warszawa 2005, s. 338; Taż, *Miscellanea brygitańskie: składkowa fundacja*, s. 331–340. Zob. też. J. R. Marczewski, *Ad duos illustres appendix: córki szlacheckie Kasprowi Niesieckiemu i Adamowi Bonieckiemu nieznane*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 93, 2010, s. 103–104.

²⁹ Według J. Wolffa w zakonie bernardynów przybrał imię Antoni.

³⁰ *Supplementum ex Registris litterarum magistrorum et procuratorum generalium OP* (a. 1608–1701), opr. R. F. Madura OP, cz. 1., Kraków (b.d.) [mps], s. 94. Informację na temat maszynopisu zawdzięczam dr Annie Markiewicz.

szpanii³¹, zatem do zakonu wstąpić musiał nieco wcześniej. Jednak na Półwysep Iberyjski miał wybrać się dopiero w 1623 r.³² W 1628 r., jako *Aurelian*, dokonał wpisu w metryce nacji polskiej w Padwie. Wówczas wskazał na swoją przynależność do konwentu oo. Dominikanów *ordi[ni]s praed[icatorum]*³³. Być może w Padwie uzyskał doktorat z teologii o którym wzmiankuje Sadok Barącz OP³⁴. W 1634 r. miał zostać wybrany przeorem dominikanów w Horodle³⁵. Zaś kilka lat później, 20 stycznia 1637 r. jako lektor zakonu św. Dominika zeznał, iż na prośbę siostry Anny Pacówny wojewodzianki mińskiej Kryspinowej Kirszenszteinowej zastawił jej klejnoty za kwotę 6 000 zł u kupca wileńskiego Balcera Bogdała³⁶. 16 listopada 1638 r. jako lektor zakonu dominikanów w Dereczynie, wraz z ówczesnym przeorem Sebastianem Bretnarowskim, kwitował Melchiorowi Wojniałowiczowi odbiór 100 złotych polskich³⁷. Zmarł w Rzymie przed 1 października 1641 r.

Wiek XVII

5. **Zofia Justyna** (przed 1606 – po 1648). Córka wojewody trockiego Piotra Paca³⁸ i Jadvigi Zawiszanki. Benedyktynka wileńska c. 1621³⁹. W piśmie z 14 czerwca 1623 podała, iż wniosła posagu 3 000 złotych polskich⁴⁰; zaś pismem z 13 czerwca 1648 r. kwitowała rodzinę ze spłaty posagu: 100 kóp groszy litewskich należnych jej mocą testamentu ojca⁴¹.
6. **Jerzy Bernard** (pomiędzy 1607 a 1614 – c. 1655). Syn Piotra Paca i Elżbiety z Szemiotów⁴². Do zakonu bernardynów wileńskich wstąpił przed 1642 r.⁴³ Wspomina

³¹ *Acta Capitulorum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 2: 1603-1700, opr. R. F. Madura OP, Kraków (b.d.), s. 260, 287. Pani dr Annie Markiewicz dziękuję za wskazanie maszynopisu.

³² R. Świętochowski, A. Chruszczewski, *Polonia Dominicana*, s. 483. Prawdopodobnie tożsamy z *Alphonsum Pac* wzmiankowanym pod rokiem 1623 w: *Acta Capitulorum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 2: 1603-1700, s. 367.

³³ *Archiwum nacji polskiej w uniwersytecie padewskim*, t. 1: *Metryka nacji polskiej w uniwersytecie padewskim (1592-1745)*, opr. H. Barycz, Wrocław 1971, s. 76. Faksymile zob. *Album Polonicum. Metryka nacji polskiej w Padwie (1592-1745)*, t. 1, Warszawa 2018, bns. Por. Wołyniak, [Jan Marek Antoni Giżycki], *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917, s. 263-264. Studiować miał również na uniwersytecie w Ingolstadtzie. Zob. P. Czaplewski, *Polacy na studiach w Ingolstadtzie*, Poznań 1914, s. 89. Jednak możliwe, że chodziło o jego młodszego brata Jana Kazimierza.

³⁴ *Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie*, Pr 35: *Catalogus Patrum et Fratrum sacri Ordinis Praedicatorum in Polonia, Russia et Magno Ducatu Lithuaniae Mortuorum, conscriptus per Fr. Sadocum Barącz O. P.*, 1887, s. 525. Dr Annie Markiewicz dziękuję za uprzejme udostępnienie fotokopii rękopisu.

³⁵ *Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie*, sygn. Pp 155: *Liber consiliorum Provinciae Poloniae S. Ordinis Praedicatorum ab Anno 1631*, k. 32. Informacja otrzymana od dr Anny Markiewicz.

³⁶ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* [dalej: AGAD], 1/2/0/-/4350.

³⁷ *Biblioteka Wróblewskich*, F273-92, k. 1. Na temat parafii w Dereczynie zob. Napoleon Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wilno [bdw], s. 45-47.

³⁸ *Archiwum Benedyktynek w Żarnowcu*, C2.

³⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 99; M. Borkowska, *Dekret*, s. 137.

⁴⁰ *Archiwum Benedyktynek w Żarnowcu*, C2.

⁴¹ *Archiwum Benedyktynek w Żarnowcu*, C2. Por. M. Borkowska OSB, *Problemy siedemnastowiecznych fundacji benedyktynek na Litwie w świetle korespondencji. Wybór listów*, „*Nasza Przyszłość*”, 80, 1993, s. 265-307 (zob. zwłaszcza s. 286).

⁴² H. Lulewicz, *Pac Piotr*, s. 743-744.

⁴³ J. Wolff, *Pacowie*, s. 100.

- o nim Eleutery Zielejewicz w kazaniu pogrzebowym Krzysztofa Odachowskiego z 13 lutego 1663 r., dedykowanym Michałowi Kazimierzowi Pacowi⁴⁴.
7. **Jan** (1605 – po 8 II 1656⁴⁵). Syn wojewody trockiego Piotra i Jadwigi Zawiszanki. 4 czerwca 1623 r. wzmiankowany jako kanonik wileński⁴⁶. Przed 1643 r. zrezygnował na rzecz Kazimierza Paca z probostwa w Słonimiu⁴⁷. Był również tzw. biskupem nominatem inflanckim (przed 28 IX 1645⁴⁸). Z biskupstwa zrezygnował prawdopodobnie przed 1650 r., do końca życia pozostając kanonikiem wileńskim.
 8. **Katarzyna Marianella** (ok. 1623 – 1664). Córka podkanclerzego litewskiego i pisarza wielkiego litewskiego Stefana Paca oraz Anny Marii Ancilli z Rudominów Duśiackich⁴⁹. Przed 1640 r. wstąpiła do klasztoru bernardynek św. Klary w Kownie⁵⁰.
 9. **Mikołaj Stefan** (ok. 1623 – 8 V 1684). Syn podkanclerzego litewskiego i pisarza wielkiego litewskiego Stefana Paca oraz Anny Marii Ancilli z Rudominów Duśiackich (zm. 1643). Od 1651 r. wojewoda trocki, a od 1670 r. kasztelan wileński. Przyjmuje się, że biskupem wileńskim był od 1671 r. Mianowanie miało nastąpić 10 czerwca 1671 r., zaś wybór kapituły: 9 września 1671 r.⁵¹ Rzeczą musiała się jednak opóźnić, skoro 5 stycznia 1673 r. wspomniano o nim jako administrato-rze *in temporalibus*⁵² a 11 sierpnia t. r. miał zostać mianowany administratorem *in spiritualibus*. Ostatecznie biskupem ordynariuszem został dopiero 25 lipca 1682 r. W tym kontekście warto zwrócić uwagę, że święcenia niższe miał przyjąć w Wilnie w 1670/71, zaś kolejne święcenia przyjął w Rzymie: subdiakonu – 22 stycznia, diakonu – 29 stycznia, a prezbiteriatu 2 lutego 1673⁵³.
 10. **Elżbieta Placyda**, (ok. 1625 – 3 XII 1671). Córka Samuela Paca i Petroneli z Tryznów. W 1658 r. wybrana ksienią klasztoru benedyktynek w Nieświeżu. Nowicjat rozpoczęła 29 czerwca 1639 r. Profesję złożyła 25 sierpnia 1641 r.⁵⁴
 11. **Kazimierz** (ok. 1625 – 1695). Syn wojewody trockiego Piotra Paca i Elżbiety z Sze-miotów. Po rezygnacji Jana Paca proboszcz w Słonimiu (25 IX 1643 do 1654⁵⁵); biskup żmudzki (mianowany 27 I 1666⁵⁶).
 12. **Józef**. We wrześniu 1670 r. wpisany do księgi konwentu oo. Dominikanów w Krakowie⁵⁷.

⁴⁴ *Woyna z słońcem świętej pamięci*.

⁴⁵ Biblioteka Wróblewskich, F43-221, ACV XIII, k. 204.

⁴⁶ Biblioteka Wróblewskich, F43-216, ACV VIII, k. 441.

⁴⁷ J. Wolff, *Pacowie*, s. 137-138.

⁴⁸ Biblioteka Wróblewskich, F43-220, ACV XII, s. 186.

⁴⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 190-191.

⁵⁰ M. Borkowska OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 3, Warszawa 2008, s. 54.

⁵¹ Biblioteka Wróblewskich, F43-223, ACV XV, k. 148.

⁵² Biblioteka Wróblewskich, F43-224, ACV XVI, k. 11n.

⁵³ *Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI – pocz. XX w.)*, opr. S. Jujeczka na podstawie kwerendy rzymskiej wykonanej wspólnie z ks. H. Gerlicem, Wrocław 2018, s. 92-93.

⁵⁴ M. Borkowska OSB, *Siostry zakonne w Polsce*, t. 2: *Słownik polskich księń benedyktyńskich*, Niepokalanów 1996, s. 112.

⁵⁵ J. Wolff, *Pacowie*, s. 138.

⁵⁶ Tamże, s. 187-188.

⁵⁷ Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, Pp 75, s. 8. Profesor Annie Czyż dziękuję za udostępnienie fotokopii rękopisu.

13. **Aleksander** prawdopodobnie późniejszy *Aurelian* (zm. przed 3 VII 1688⁵⁸). Syn chorążego nadwornego litewskiego Konstantego Władysława Paca (zm. 1686⁵⁹) i Aleksandry z Lisowskich (zm. po 1689). Wstąpił do dominikanów (wzmiankowany jako wikariusz) w Książcach, dla których jego ojciec 7 lutego 1681 r. ufundował kościół pw. św. Mikołaja⁶⁰. 31 stycznia 1646 r. przyjął profesję⁶¹. Wiadomo również, że na rzecz konwentu pozostawił 1 000 skud⁶².
14. **Sybilla Elżbieta Magdalena**, (po 1658 – 8 IV 1741). Córką Feliksa Jana Paca i Joanny Syberg zu Wischling (zm. 1692). Benedyktynka wileńska: obłóczyny 23 czerwca 1686 r., profesja 5 października 1687 r.⁶³; konsekracja 8 czerwca 1688 r.⁶⁴ 11 grudnia 1704 r. obrona ksieni⁶⁵.
15. **Anna Marianna**, (zm. 19 XI 1705). Córką Feliksa Jana Paca i Joanny Syberg zu Wischling, wstąpiła do zakonu benedyktynek wileńskich: obłóczyny 21 listopada 1691, profesja 25 listopada 1692 r., konsekrowana 21 września 1701 r.⁶⁶
16. **Eleonora Maria**, (c. 1677–1733). Córką Mikołaja Andrzeja i Felicyty Maksymiliany Trautmansdorf. Uczyła się u wileńskich wizytek. Następnie, 2 lipca 1699 r., została przyjęta do nowicjatu, a rok później w 1700 r. przyjęła profesję⁶⁷.

Wiek XVIII

17. **Anna Jozafata**, (zm. 1769). Córką Krzysztofa Konstantego i Barbary Ogińskiej. Około 1738 r. wstąpiła do klasztoru benedyktynek wileńskich, zostając następnie mistrzynią nowicjatu⁶⁸.
18. **Brygida Joanna**. Córką Krzysztofa Konstantego Paca i Barbary Ogińskiej (zm. 31 VIII 1761). Do klasztoru benedyktynek wileńskich wstąpiła przed 1738 r. Nowicjat przyjęła 4 sierpnia 1738 r.; profesję złożyła 29 września 1738 r.⁶⁹

⁵⁸ *Acta Capitulum Provinciae Lithuaniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 7: (1646-1839), opr. R. F. Madura OP, Kraków (b. d.), s. 370. Za wskazanie maszynopisu dziękuję dr Annie Markiewicz

⁵⁹ M. Nagielski, *Pac Konstanty Władysław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 709-710.

⁶⁰ *Acta Capitulum Provinciae Lithuaniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 7: (1646-1839), s. 487, 1383-1384. Por. H. Gwiazda, *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648-1696*, [w:] *Studia nad historią*, t. 1, s. 607-645 (zob. zwłaszcza s. 631, 637, 643); *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 7, Lipsk 1841, s. 231; J. Wolff, *Pacowie*, s. 239.

⁶¹ Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie, 528/293/0/11/175. Profesor Annie Czyż dziękuję za udostępnienie fotokopii rękopisu.

⁶² *Acta Capitulum Provinciae Lithuaniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 7: (1646-1839), s. 1384.

⁶³ R. Witkowski, *Anniwersarium obłóczyn, profesji i konsekracji benedyktynek wileńskich z końca XVII w.: o potrzebie kontynuacji badań prozopograficznych*, „*Bažnyčios istorijos studijos*”, 8, 2016, s. 225.

⁶⁴ Tamże, s. 227.

⁶⁵ J. Wolff, *Pacowie*, s. 115.

⁶⁶ Tamże, s. 115, 202; R. Witkowski, *Anniwersarium*, s. 226-227.

⁶⁷ Por. M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 179.

⁶⁸ J. Wolff, *Pacowie*, s. 299; M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 136; Taż, *Problemy siedemnastowiecznych fundacji*, s. 291; K. Targosz, *Piorem zakonniczy. Kronikarki w Polsce XVII w. o swoich zakonach i swoich czasach*, Kraków 2002, s. 53.

⁶⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 299; M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 136; K. Targosz, *Piorem zakonniczy*, s. 53.

2. Duchowieństwo pacowskie w kontekście fundacji i strategii rodu

W trakcie trzech stuleci (XVI – XVIII w.), stan świecki na rzecz duchownego zamieniło co najmniej osiemnaście osób wywodzących się po mieczu z rodu Paców. W każdym razie przyjmuję, że persony te – z własnej, bądź rodziców, woli – na dłużej przekroczyły mury kościołów i klasztorów. W tej grupie znajduje się dziewięć osób płci męskiej. Ponad połowa z nich zasiłała kler świecki. Biskupami zostali Mikołaj, Mikołaj Stefan oraz Kazimierz. Ponadto drugi Mikołaj i Jan otarli się o biskupią mitrę. Natomiast do krakowskich dominikanów wstąpił Józef Pac. Jerzy Bernard Pac trafił do bernardynów wileńskich, a Aleksander miał wstąpić do dominikanów w Kniażycach. Tudzież Jana *Aureliana* odnalazłam u dominikanów w Dereczynie⁷⁰.

Spośród dziewięciu kobiet przeznaczonych do stanu zakonnego najwięcej pozostało w mieście stołecznym Wielkiego Księstwa Litewskiego – Wilnie. Za murami klasztoru wileńskich benedyktynek żywot wiodły: Zofia *Justyna*, Sybilla *Magdalena*, Anna *Marianna*, Anna *Jozafata* i Brygida *Joanna*. Ponadto szeregi wileńskich wizytek zasiłała Eleonora *Maria*. Natomiast Marianna *Maryna* dopełniła żywota u brygidek w Brześciu, Katarzyna *Marianella* u bernardynek kowieńskich, a Elżbieta *Placyda* u benedyktynek w Nieświeżu. Spośród wszystkich panien zakonnych z rodu Paców dwie zostały ksieniami: Elżbieta w 1658 r. została wybrana ksienią klasztoru benedyktynek w Nieświeżu, a Sybillę w 1704 r. wybrano ksienią klasztoru wileńskiego. Zaś Marianna *Maryna* – była „starszą” klasztoru brygidek w Brześciu.

Widzimy zatem, że najczęściej pacowskich córek trafiło do zakonu reguły św. Benedykta. Znamienne, że uchodził on za jeden z tych, który mógł zapewnić ambitnemu fundatorowi, jak arcytrafnie ujęła to Małgorzata Borkowska, „splendor pastorału”⁷¹, tudzież prominentne miejsce wiecznego spoczynku. Dobrym przykładem jest choćby kościół benedyktynek pw. św. Katarzyny w Wilnie współfundowany przez Feliksa Jana Paca, którego córka – wspomniana Sybilla – była jego piątą ksienią. Za liczącej 40 lat kadencji przeprowadzono liczne prace budowlane i restauracyjne. Rozbudowano klasztor oraz wyremontowano kościół⁷².

Moją uwagę zwraca portret pośmiertny ksieni Sybilli *Magdaleny* Pacówny (Il. 1), datowany na 2 ćw. XVIII w., którym opiekują się żarnowieckie benedyktynki. Pacówna została sportretowana w pozycji stojącej, z uniesioną prawą ręką w geście błogosławieństwa. W lewej ręce zaś trzyma pastorał. W prawym dolnym rogu widnieje kartusz opatrzony inskrypcją: „Wielmożna w Bogu Nayprzewielebniejsza Panna Sybilla Elżbieta PACOWNA, córka Fundatora Naszego I.W.I.M.P. Felixa Iana PACA Podkomorzego Wo Xtt Litto. Urodziła się R. 1652. (!) D. Aug. 25. Wstąpiła do zakonu 1687, Iun. 23. Obrana za Xienią 1704. Dec 11. Umarła 1741. April. 8.” (il. 2). Interesujące, że malarz podpisał Pacównę imieniem chrzestnym, nie zaś zakonnym. Świadczyć to może o sile i przywiązaniu do tradycji rodowej. W każdym razie „malarz napisał, jak uważał”.

⁷⁰ Biblioteka Wróblewskich, F273-92, k. 1,

⁷¹ Termin zaproponowany przez M. Borkowską, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002, s. 27.

⁷² J. Gwioździk, „Pomoc nie tylko dla zgromadzenia mego”: działalność edytorska benedyktynek wileńskich za rządów ksieni Franciszki Anny Wołłowiczówny, „Śląskie Studia Polonistyczne”, 2, 2017, s. 67-91 (zob. zwłaszcza s. 67).

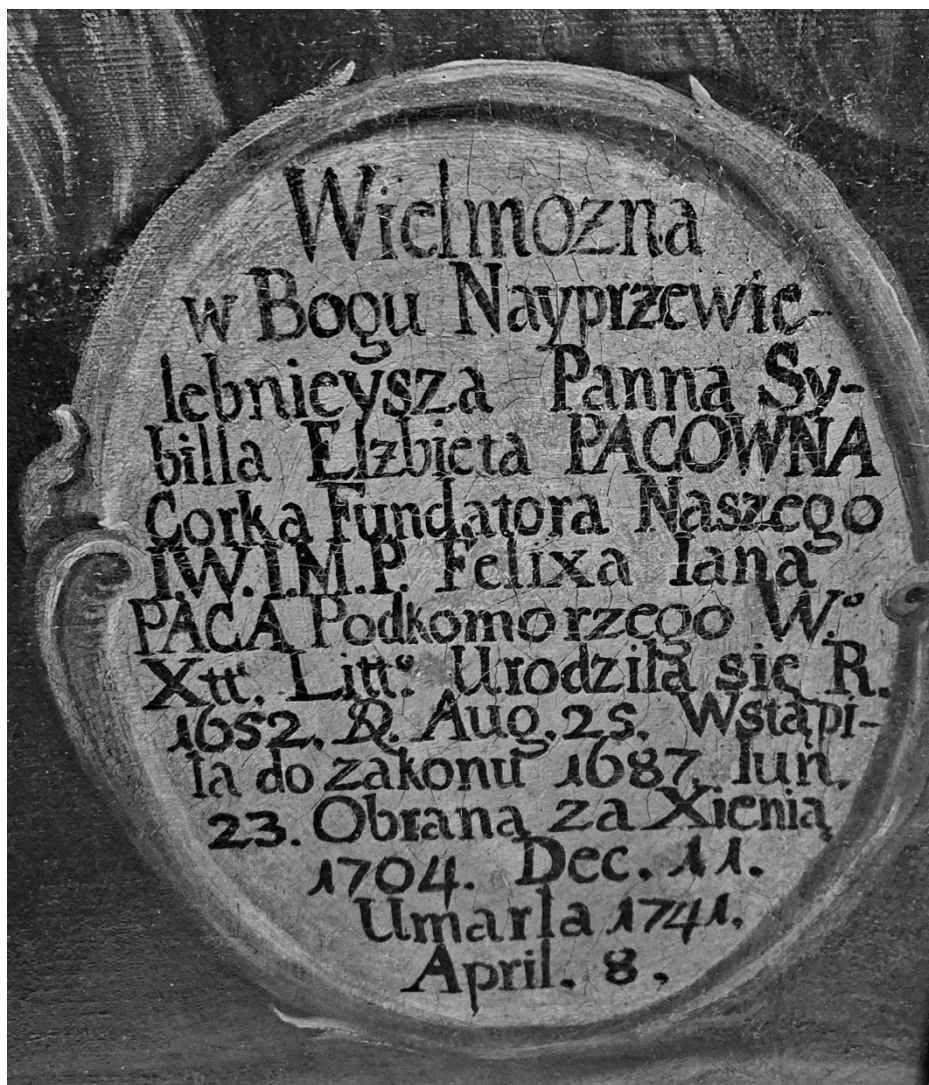
Il. 1. Portret Sybilli Elżbiety *Magdaleny* Pacówny, ksieni klasztoru benedyktynek w Wilnie, po 1741 r. Klasztor Sióstr Benedyktynek w Żarnowcu.

Fot. Wioletta Pawlikowska, 2025⁷³

⁷³ Ksieni opactwa żarnowieckiego m. Faustynie Forys OSB dziękuję za zgodę na wykonanie kwerendy archiwalnej oraz zdjęć obrazu i rękopisów.

Il. 2. Fragment portretu Sybilli Elżbiety *Magdaleny* Pacówny, ksieni klasztoru benedyktynek w Wilnie, po 1741 r. Klasztor Sióstr Benedyktynek w Żarnowcu.

Fot. Wioletta Pawlikowska, 2025.

Natomiast z prawej strony postaci, na stole, stoi krucyfiks, przed nim ułożona jest księga, a na niej medalion, być może z wizerunkiem św. Benedykta oraz opieczętowany dokument (il. 3).

Il. 3. Fragment portretu Sybilli Elżbiety *Magdaleny* Pacówny, ksieni klasztoru benedyktynek w Wilnie, po 1741 r. Klasztor Sióstr Benedyktynek w Żarnowcu.

Fot. Wioletta Pawlikowska, 2025.

Kompozycja ta zdaje się nawiązywać do pracy Romana Zawadzkiego poświęconej wizerunkowi medalu i krzyża św. Benedykta, wydanej przez Pacównę w 1709 r.⁷⁴

⁷⁴ O pracy Zawadzkiego wspomina J. Gwóźdź, *Benedyktyńska lectio divina w żeńskich klasztorach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Benedyktyniśkoji tradicija Lietuvoje*, red. L. Jovaiša, Vilnius 2008, s. 151-164 (zob. zwłaszcza s. 163); J. Gwóźdź, „Pomoc nie tylko dla zgromadzenia mego...”, s. 80.

Il. 4. Autograf ksieni Sybilli Elżbiety *Magdaleny* Pacówny z 1729 r., Archiwum Benedyktynek w Żarnowcu, C 60.

Rejestr Klejnotów 26/1/29
Roku 1729. dnia 28 Junij (znie wiało mi do karto młodo że zastawicie
Klejnoty, Arzysz Diametowy Złukonem, w którym Diametow
Zych siedym mniejszych troche dwajcia pięć których szacow
no Talarow Trzysta pięćdziesiąt, kanak Barwiewickiey, Robo
Diametow, w którym Diametow duzych Dwadziestia y (Cz
ktory szacowano teras Talarow Sto pięćdziesiąt, Model Diamet
wy w którym Diametow duzych dwa trzeci mato co mniejs
jeden swego. Białe, drugi Złoty trzeci czerwony. dwa zaś mi
Ozu matych szacowan teras Talarow dwuście. Kulon dwa
gurik do siji o jednym Diamecie woprzawie Złoty ze Semelom
Zielonym który teras szacowano Talarom Cimdziest, Szuk
Dwie Diametowych w których Diametow większych Dwadziest
mniejszych zaś w obudwoch Szukach, Sto Dimnascie, szacowa
no teras Talarow Sto trzydziest, Pierwsien jeden Złoty wista
roswieckiey Oprawie, w nim Diametow duzych trzy, który sz
cowano teras Talarow Piętnast, Pierwsien jeden szwoma ser
cami we Złoty Oprawie z korny, Polne serce Kulonowe adrugie
Diametowe, dwa zaś po bokach Diametowy mniejsze, wyszkie
szacowane Talarow Dwadziestia y pięć, w których szacowano teras
Talarow Dziewięćset pięćdziesiąt

Rejestr srebra
Taca Kredensowa gładka Jedna, Srebrnych srebrny duży Ręcho
Drewniano, jeden, Szarka srebrna duza gęboka, Jedna, Miednica
Srebrna Jedna, Naliwka srebrna duza gęboka, Jedna, Skrzyneczka
Złoty Jedna w której skrzyneczki srebrne większych trzy min
rezy dwie wiczyzby portocy
Zusami Portocistemi jedna, i
Serwis mato ze wyszkie
dnie parzystych, Matych (wacernicki dwie, Szarowak srebrno
Portocistych dwie, Amputach dwie, y Sederik srebrny jeden
te wyszkie klejnoty y srebro zastawione u szmiedow Panow
Hornesta Hozlera y Jakoba Feldtmanna Obywatelow Miasta.
P. K. est. Wilnie, na ktore do zastaw dali mi szmied Talarow
gidych Rec Set Zmowiwszy sie na Rek Prowizy Talarow pięćdziesiąt
kaco sie podpisał Dwadziest y Kłopotu Przepis P. Kłopotu, co z tego,
Magdalena Paserna Talarow szmiedz onca Benedykta Xini Konora
szmiedz dnia grodzia. Oddatam za parę Roka
Talarow dwadziest pięć
Okupione u szmied z gust Roka

polu fundacji kościelnych m. in. dzięki freskowi powstałemu na sklepieniu refektarza jezuickiego nowicjatu w Wilnie. Wizerunek interpretowany jest jakoby Pac miał ręką brać pod opiekę zakonników zgromadzonych w sali. Malowidło miało oddawać jego hojną i opiekuńczą działalność jaką prowadził za życia⁷⁸. Zafundował również stację misyjną grodzieńskiego kolegium jezuitów w Mereczu⁷⁹. Wybór miejsca i zakonu nie był przypadkowy. Merecz znajdował się bowiem na trasie z Wilna do Grodna, gdzie miał odbywać się co trzeci sejm zwyczajny. Ponadto, wskazuje się na chęć przypodobania się Janowi Sobieskiemu, który był wychowankiem jezuitów i darzył ten zakon szczególną atencją⁸⁰.

W tym kontekście warto zwrócić uwagę na liczne i szczodre zapisy Paców obojga płci dla dominikanów. Dobrodzieje zakonu wyzierają choćby z suffragiów. Wcale często i ze specjalną atencją wzmiankowany jest wojewoda trocki i przyszły biskup wileński Mikołaj Stefan Pac (wraz z żoną) jako fundator klasztoru w Choroszczy⁸¹. Ponadto, wzmiankowani są również: Anna Pacówna Wołowiczowa⁸², podkanclerzy Stefan Pac z żoną⁸³, Anna Sapieżyna z Paców wojewodzina mścisławska⁸⁴, kanclerz Krzysztof Zygmunt Pac z żoną⁸⁵, Michał Pac⁸⁶, dobrodziejka dominikanów w Kalwarii Żmudzkiej Anna Klara Pacówna Ważyńska⁸⁷.

Z materiału źródłowego wyzierają losy znamienitszych osobistości z pacowskiej rodziny. Wielkie jak i pomniejsze fundacje są znakomitym miernikiem rodu. Warto zwrócić uwagę na relacje pomiędzy fundatorami a fundacjami oraz jej społeczny i ekonomiczny wymiar. Tym bardziej, że sprawy ekonomiczne, czyli zwykłej strawy, były na czele problemów z którymi wcale często borykały się nieokrępe jeszcze instytucje kościelne. Natomiast – na co zwróciła uwagę Małgorzata Borkowska – fundacja nowego klasztoru, dla córki, która zechciałaby zostać zakonnicą, była w jak najlepszym tonie. Diamentem w koronie, lechtającym ambicje fundatora, był wybór jego córki na księżkę dokonywany przez mniszki. Tak zwane przełożęństwo miało poniekąd należeć się „krwi fundatorskiej”⁸⁸, podobnie jak wspomniany już wieczny spoczynek w kościelnej krypcie. Przywilej ów był wielce pożądanym. Feliks Jan Pac

metraštis”, 20, 2022, s. 177-194; A. S. Czyż, *Treści ideowe wystroju kościoła i klasztoru w Pożajściu*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016: 375 lat fundacji eremu na Bielanych*, red. K. Guttmejer, A. S. Czyż, Warszawa 2016, s. 305–336.

⁷⁸ D. Klajumienė, XVIII a. sienų tapyba Lietuvos bažnyčių architektūroje, Vilnius 2004, s. 118-119, 266.

⁷⁹ R. Lolo, *Towarzystwo Jezusowe a magnaci. Fakty i mity*, [w:] *Honestas et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Marta Kupczewska, Karol Łopatecki i Jerzy Urwanowicz, Białystok 2019, s. 449-461 (zob. zwłaszcza s. 454).

⁸⁰ U. Liaushuk, *Terra Jesuitica Grodzieńska, czyli o domach zakonnych zależnych od grodzieńskiego kolegium jezuickiego*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*”, 2019, 22, nr 4, s. 49-72 (zob. zwłaszcza s. 50-54).

⁸¹ *Acta Capitulum Provinciae Lithuaniae Ordinis Praedicatorum*, vol. 7: (1646-1839), s. 126. Zob. też: Tamże, s. 75, 112, 148 i *passim*.

⁸² Tamże, s. 52 i *passim*.

⁸³ Tamże, s. 76, 150 i *passim*.

⁸⁴ Tamże, s. 76 i *passim*.

⁸⁵ Tamże, s. 113, 148 i *passim*.

⁸⁶ Tamże, s. 149 i *passim*.

⁸⁷ Tamże i *passim*.

⁸⁸ M. Borkowska OSB, *Panny siostry*, s. 26.

w swej ostatniej woli datowanej na rok 1700 wskazał co prawda, dziś powiedzielibyśmy kokietując egzekutorów, że: „ciało wzięte od ziemi, jako własne jej *debitum* wracam; zwyczajem katolickim rzymskim ma być pogrzebione, bez wszelkiej pompy światowej, w tru[m]nie prostej, czarną farbą pomalowanej z krzyżem białym” [podk. WP]⁸⁹. Przydał jednak dalej dyspozycję o wydzwiku już mniej ascetycznym:

„i przez najmilsze córki moje, ichmość panny Magdalenę i Marianne Pacówny, zakonnice ojca św. Benedykta konwentu wileńskiego, z wolą w Bogu przewielebnej jejmości ksieni onych, za konsensem jaśnie wielmożnego jegomości księdza Konstantego Brzostowskiego, biskupa wileńskiego, w kościele wielebnych w Bogu ichmość ojców bernardynów wileńskich, w sklepie, który zmurowała świętej pamięci jejmość pani rodzicielka dla siebie, a ja potym większy restaurowałem, przy ciałach ichmość panów rodziców dobrodziejów moich, pochowane”⁹⁰.

Od śmierci do narodzin przechodząc, w zimnych i wilgotnych murach klasztornych niemal całe życie ziemskie spędziła Marianna *Maryna* oddana w 1592 r. przez rodziców Mikołaja Paca i Zofię Sapieżankę do zakonu św. Brygidy w Lublinie. Marianna w chwili przejścia pod opiekę siostr liczyła zaledwie dwa lata. Tymczasem prawo kanoniczne stanowiło natenczas, że do nowicjatu można przyjąć dziecię w wieku co najmniej piętnastu lat. W wyjątkowej sytuacji, po uprzednim przepytaniu przez biskupa, można było przyjąć dwunastoletnią dziewczynkę. Profesję zaś można było składać po roku probacji i ukończeniu szesnastego roku życia⁹¹. Z kolei reguła św. Brygidy miała zabraniać przyjmowania do nowicjatu dziewcząt przed ukończeniem lat osiemnastu⁹². Silniejszy od prawa był jednak obyczaj. Toteż, choć Pacówna na nowicjat została przyjęta dopiero w 1604 r., to do domu też nie została odesłana. Śluby zakonne przyjęła w 1607 r. Konsekracja nastąpiła – zgodnie z przepisami – gdy dziewczę skończyło lat 24⁹³. W każdym razie wydaje się, iż w kwestii wyboru drogi życiowej niewiele miała do powiedzenia kobieta, która trafiwszy do klasztoru w niemowlęctwie – innego świata, aniżeli zakonny, nie znała. Aczkolwiek zakłada się, że przyszłe zakonnice nie rodziły się w klasztorach⁹⁴, to nie można tego również bezwzględnie wykluczyć.

O służebnej roli dzieci, która była wówczas normą, oraz o podtrzymywaniu rodowych ambicji, silniejszych aniżeli prawo kanoniczne, świadczyć może zapis uczyniony przez siostrę Marianny *Maryny* – Ewę z Paców Gosiewską i jej męża Aleksan-

⁸⁹ M. Borkowska OSB, *Dekret*, s. 140-141.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ *Dokumenty soborów powszechnych*, t. 4: *Lateran V, Trydent, Watykan I*, opr. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004, s. 798-803. M. Borkowska OSB, *Miscellanea brygitańskie: dwie fazy reformy potrydenckiej klasztoru lubelskiego*, „*Nasza Przyszłość*”, 89, 1998, s. 125-150.

⁹² M. Borkowska OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1996, s. 20.

⁹³ M. Borkowska OSB, *Miscellanea brygitańskie: składkowa fundacja*, s. 331-340 (zob. zwłaszcza s. 332).

⁹⁴ M. Borkowska OSB, *Panny siostry*, s. 11.

dra, którzy fundując brygidki w Brześciu oddali doń swą córkę Annę (ur. po 1607 r.)⁹⁵. W akcie z 8 maja 1623 r., który potwierdzał stan rzeczy przydano „córka nasza, pan-na Anna Gosiewska, lubo ieśliby ta przed professyą stego swiata zesła, tedy się druga córka nasza która (?) na iey mieysce była dana”⁹⁶. Zapis poświadcza jak ważnym elementem polityki rodowej był nie tylko akt fundacji, ale także osadzenie w nim na prominentnym miejscu członkini (w przypadku zakonów męskich – członka) rodu. Marianna *Maryna* wraz z osiedleniem konwentu w Brześciu została „starszą”⁹⁷. W późniejszym czasie grono brygidek zasiłała jej siostrzenica – Róża z Gosiewskich⁹⁸. Z kolei z dziesięciorga rodzeństwa Feliksa Paca, który do zakonu przeznaczył swe dwie jedyne córki⁹⁹, aż czworo zasiłło stan duchowny: Jan, Zofia, Jerzy i Kazimierz¹⁰⁰.

Do najstarszego na Litwie zakonu benedyktynek, fundowanego w Nieświeżu w 1591 r., weszła Elżbieta z Paców *Placyda*¹⁰¹. Do nowicjatu trafiła ona 29 czerwca 1639 r. Profesję zaś przyjęła 25 sierpnia 1641 r. W 1658 r., zatem w wieku ok. 33 lat, została ksienią tegoż klasztoru¹⁰². Na temat jej rządów konstatuje się, że „jako ksieni zajmowała się przede wszystkim zabezpieczaniem bytu po czasach »potopu«”¹⁰³. Z kolei do zakonu benedyktynek wileńskich fundowanego w 1620 r. oddano Sybillę, której portret omówiono wyżej, podczas uroczystości obłóczyn nadano jej imię *Magdalena*. Profesję przyjęła 5 października 1687 r.¹⁰⁴, a rok później, 8 czerwca 1688 r., została konsekrowana¹⁰⁵. Ksienią została w 1704 r. W zakonie tym przebywała wówczas również jej siostra Anna *Marianna*, która uczyniła profesję 25 listopada 1692 r.¹⁰⁶ Konsekracja nastąpiła 21 września 1701 r.¹⁰⁷

3. Posagi, zastawy i depozyty

Przyjęcie do klasztoru dwóch, czy nawet trzech, sióstr nie było wówczas niczym nadzwyczajnym. Często chętnych było więcej aniżeli mogły pomieścić i – co istotniejsze – wyżywić, klasztorne refektarze. Toteż, choć prawo kanoniczne na ten temat milczało, to skwapliwie liczono na sumy posagowe nowicjuszek. Zwłaszcza w czasach potrydenckich posag stał się koniecznością. O praktyce świadczy choćby fragment listu biskupa wileńskiego Mikołaja Stefana Paca do „starszej” benedyktynek słonimskich Doroty Izdebskiej z 1677 r., objaśniający zakaz przyjmowania nowicju-

⁹⁵ M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 24.

⁹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Radziwiłłów [dalej: AR] VIII, 36, s. 2.

⁹⁷ Tamże, s. 1.

⁹⁸ M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 25.

⁹⁹ Biblioteka Wróblewskich, F273-2424, k. 2.

¹⁰⁰ H. Lulewicz, *Pac Piotr*, s. 743; M. Borkowska, *Dekret*, s. 137.

¹⁰¹ M. Borkowska OSB, *Zakonnice pominięte w tablicach genealogicznych Dworzaczka, „Nasza Przyszłość”*, 98, 2002, s. 285.

¹⁰² M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 93.

¹⁰³ A. S. Czyż, *Pomiędzy tradycją zakonu*, s. 72.

¹⁰⁴ R. Witkowski, *Anniwersarium*, s. 225.

¹⁰⁵ Tamże, s. 227.

¹⁰⁶ Tamże, s. 226.

¹⁰⁷ J. Wolff, *Pacowie*, s. 115, 202; R. Witkowski, *Anniwersarium*, s. 227.

szek bez posagu¹⁰⁸. Niewpłacenie sum posagowych mogło być powodem wstrzymania awansu poprzez nieprzyjęcie „w liczbę innych zakonnic”, czyli odroczenie profesji, a nawet odmowy przyjęcia do nowicjatu. Z posagowych odsetek powinna się bowiem utrzymać co najmniej jedna osoba¹⁰⁹. Jednak posagowa moneta prócz awersu ma również rewers. Posagi tylko najznacniejszych rodów mogły ratować sytuację zgromadzenia, lecz nawet te bywały skąpe. Chwilowo nawet ich córki mogły pozostawać bez dostatecznych środków. Ostatecznie, na decyzje o oddaniu dziecka do klasztoru mogła wpływać również chęć gromadzenia oszczędności¹¹⁰.

Z listu biskupa Eustachego Wołłowicza do przełożonej benedyktynek wileńskich Marianny Kuczkowskiej z 26 maja 1622 r., wynika nie tylko, że w stosunku do nowicjuszek Zofii Pac, były chyba uzasadnione wątpliwości odnośnie jej powołania, tudzież zdatności¹¹¹, ale także – a może przede wszystkim – posagu. Wołłowicz wskazał bowiem:

„Był też tu u mnie wczora[i] jegomość pan [Piotr] Pac chorąży i rozmawiał ze mną z strony panny córki swojej [---] życząc tego, i u mnie żądając, abych z waszmością porozumiał się i przyczynił się do tego, żeby już w imię Boże professyją odprawić mogła; ofiarując dać po niej posagu złotych trzy tysiące, gdyż też mając inszych dziatek gromadkę i insze swoje trudności, dać po niej więcej nie może. Rozumiałbym tedy, żebyś waszmość na tym słusznie miała przestać, i tę panienczkę do zakonu przyjąć; która acz sna[ć] jest słabego zdrowia i płci subtelnej, ale i takim by potrzeba zbawienia dusznego” [podk. WP]¹¹².

Do sprawy powrócono rok później. W liście z 16 maja 1623 r. Wołłowicz interweniował „dla doskonalszego w sprawie panny Zofii Pacówny [---] skończenia”¹¹³. Apelowal do ksieni Marianny Kuczkowskiej, by „dopuściła samemu jegomości [Piotrowi Pacowi] i z nią też samą, bez bytności wszystkich inszych rozmówić się, i wołą dostatecznie wyrozumieć: jeżeli statecznym umysłem trwać w zakonie [pragnie]”¹¹⁴.

Ostatecznie rzecz udało się chyba rozwiązać, skoro w 1648 r. Pacówna kwitowała brata dwojgiem imion, jako Zofia *Justyna*¹¹⁵. Podobnie zapewne było z jej zdrowiem, o czym dowiadujemy się listu z 26 maja 1622 r. gdzie wskazano na jego delikatność. Zdaje się, że problem mógł utrzymywać się kilka lat, skoro 24 września 1625 r. Wołłowicz zawiadamiał z Pierszaj: „dla opatrzenia zdrowia panny Zofii po-

¹⁰⁸ M. Borkowska OSB, *Życie codzienne*, s. 11-12.

¹⁰⁹ Tamże, s. 39-41.

¹¹⁰ M. Borkowska OSB, *Mniszki*, s. 290. Na temat posagu zob. także Taż, *Rachunki benedyktynek kowieńskich*, „Nasza Przyszłość”, 106, 2006, s. 264-269.

¹¹¹ M. Borkowska OSB, *Panny siostry*, s. 131-132. Por. K. Targosz, *Piórem zakonniczy*, s. 53.

¹¹² Cyt. za: M. Borkowska OSB, *Problemy siedemnastowiecznych fundacji*, s. 265-307 (zob. zwłaszcza s. 284-285). Cf. Taż, *Panny siostry*, s. 131-132.

¹¹³ M. Borkowska OSB, *Problemy siedemnastowiecznych fundacji*, s. 285.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ Tamże, s. 286.

szyła tam pani starościna łomżyńska cyrulika mojego, tylko proszę, abyś waszmość jej przykazała, żeby zażywała tych lekarstw, które cyrulik naznaczy”¹¹⁶.

Eustachy Wołłowicz był ówczesnym biskupem wileńskim, a zatem rządcą diecezji. Uderza jednak jego zaangażowanie w ustabilizowanie sytuacji finansowej klasztoru. Narzucając przełożonym podległych sobie klasztorów, aby trzymały siostry w nowicjacie do czasu otrzymania posagu, przyczynił się *de facto* do wzmocnienia pozycji zgromadzeń, choć nie uchronił przed wszystkimi troskami¹¹⁷. W każdym razie wileńskie benedyktynki darzył chyba niekłamaną opieką. W liście do Kuczkowskiej zapewniał: „O to też proszę, żebyś Wasza Miłość żadnych skrupułów nie miała, gdy się do mnie w sprawach i potrzebach swoich i klasztornych uciekasz”¹¹⁸.

Ekspensa zakonnic były niemałe. U benedyktynek wileńskich za rządów ksieni Sybilli *Magdaleny* Pacówny (1704-1741) wynosiły one ok. 60 000 rocznie. Najniższy posag wynosił w tym okresie 200 florenów, najwyższy zaś sięgał 30 000¹¹⁹. Ratunkiem dla sióstr mogły być legaty ziemskie. Te jednak starano się ograniczać. W 1631 r. wprowadzono zakaz przekazywania dóbr szlacheckich bez specjalnej zgody sejmu¹²⁰. Przepis starano się jednak obejść poprzez oddanie majątku w fikcyjny zastaw¹²¹. Feliks Jan Pac, który do klasztoru przeznaczył swe jedyne dzieci, pochodzące z trzeciego małżeństwa córki Sybillę i Annę¹²², w 1687 r. wileńskim benedyktyнком oddał w zastaw za 123 228 zł dobra dziedziczne Dżisna z folwarkiem Kurciszki¹²³, które, według rejestru podymnego z 1690 r., miały liczyć nieco ponad 28 dymów¹²⁴, oraz Ostrowiec z folwarkiem Dżeszukowszczyzna i miasteczkiem Twerecz¹²⁵, liczący niemal 19 dymów¹²⁶. Co prawda furtka nie została zrazu domknięta, bowiem Pac pozostawił możliwość wykupienia części z nich przez sukcesorów. Ostatecznie jednak niemal wszystko przeszło na wileńskie benedyktynki¹²⁷. Włącznie z długami. Nim do tego doszło przez dwie dekady (1683-1703) trwać miał proces Feliksa Jana Paca z niejakim Horbatowskim o tysiąc złotych¹²⁸. Uciążliwe doświadczenie wyziera z *Listu dobrowolnego fundacyjnego zapisu Feliksa Jana Paca benedyktyнком wileńskim na Dżisnę i Ostrowiec* z 14 lipca 1692 r.:

„mając przed oczyma teraźniejszych wieków uciążliwą zawziętych ludzi przetrotność i niesłuszne do osiągnięcia cudzych fortun śródki, obawiając się żeby

¹¹⁶ Tamże, s. 291.

¹¹⁷ M. Borkowska OSB, *Mniszki*, s. 278.

¹¹⁸ Cyt. za: Tamże, s. 226.

¹¹⁹ M. Borkowska OSB, *Życie codzienne*, s. 41.

¹²⁰ *Volumina Legum*, t. 3, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859, s. 319.

¹²¹ M. Borkowska OSB, *Miscellanea brygitańskie: składkowa fundacja*, s. 338.

¹²² Biblioteka Wróblewskich, F273-2424, k. 2.

¹²³ Tamże, k. 2v.

¹²⁴ *Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r.*, opr. A. Rachuba, Warszawa 1989, s. 117.

¹²⁵ Biblioteka Wróblewskich, F273-2424, k. 2v.

¹²⁶ *Metryka litewska. Rejestry podymnego. 1690*, s. 117; M. Borkowska, *Dekret*, s. 143.

¹²⁷ H. Lulewicz, *Pac Feliks (Szczęsny) Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 696.

¹²⁸ M. Borkowska OSB, *Życie codzienne*, s. 179.

pomienione moje dobrowolne zapisy córkom moim i wielbnym Ichmościom Pannom Benedyktynkom dane opaczemu jakowemu nie podlegały tłumaczeniu i nie przynosiły jakowej wątpliwej po długi życiu moim trudności, dla których by pomienione córki moje będąc dziedziczkami i należyty mi prawem przyrodzonym do wszelkich dóbr moich leżących y ruchomych, aktorkami nie-słuszne impetycy i opressye ponoci miały”¹²⁹.

Ostatecznie jednak, po śmierci Paca dług przeszedł na benedyktynki, które – przegrawszy sprawę – musiały zapłacić¹³⁰.

Z kolei Katarzyna, córka podkanclerzego litewskiego Stefana Paca i Anny Rudominianki wstępując do klasztoru bernardynek Kownie (ok. 1640 r.) miała otrzymać „cenne naczynia kościelne”¹³¹. Ponadto z ustępu testamentu jej brata, kanclerza Krzysztofa Paca z 1665 r. wynika, że wnieść miała sumy posagowe zabezpieczone na dobrach Jezno i Swintyniki¹³².

Jeszcze inną praktyką (którą w XIX w. carat starał się ukrócić) było oddawanie kosztowności, ksiąg, tudzież dokumentów do klasztorów w depozyt. Informują o tym kwity potwierdzające zwroty. W 1721-1729 r. ksieni Sybilla *Magdalena* Pacówna córka i spadkobierczyni zmarłej w 1692 r. podkomorzyny litewskiej Joanny Pacowej, podała do akt dokument wskazujący na objętość depozytu, dając przeto przestrzenne wyobrażenie:

„*Primo*. Skrzynia wielka biała bez żadnego obicia prosta z dwiema pieczęciami. *Secundo*. Szkatuł dwie okowanych dębowych: jedna większa, z czterema pieczęciami, a mniejsza druga z dwiema pieczęciami. *Tertio*. *Item* dwie szkatuły mniejsze, jedna w żelazo okowana, a druga w mosiądz, i te dwie szkatuły po dwie pieczęci zapieczętowane. *Quarto*. Dwa walizy, jeden w ciełą skórę oprawny, a drugi morską skórą obity, a te dwa walizy po cztery pieczęci są zapieczętowane. *Quinto*. Worek płótniany pod pieczęcią jedną. *Sexto*. Krobka biała pleciana z różnymi papierami, niezapieczętowana. *Septimo*. Księga introligowana aktów grodzieńskich. *Octavo*. Kałamarzyk czarny skórzany z mosiężnym zamkiem”¹³³.

Nie powinno dziwić zatem, że siostry wcale często musiały dochodzić sprawiedliwości również przed sądem. Na Elżbietę Pacównę spogląda się głównie poprzez dokumenty gospodarcze i sądowe akta dotyczące procesów z Radziwiłłami o długi i nie wypłacone zapisy¹³⁴. Podobnie było u benedyktynek wileńskich, które – czasami równolegle – uwikłane były w kilka spraw sądowych¹³⁵.

¹²⁹ Biblioteka Wróblewskich, F273-2424, k. 4.

¹³⁰ M. Borkowska OSB, *Życie codzienne*, s. 179.

¹³¹ M. Borkowska OSB, *Leksykon*, t. 3, s. 54.

¹³² J. Wolff, *Pacowie*, s. 190-191.

¹³³ Archiwum Benedyktyn w Żarnowcu, C60: Akta depozytów przechowywanych w klasztorze. Por. M. Borkowska OSB, *Panny siostry*, s. 110.

¹³⁴ M. Borkowska OSB, *Siostry zakonne w Polsce*, s. 112.

¹³⁵ M. Borkowska OSB, *Życie codzienne*, s. 178-184.

4. „Duchowni panowie”¹³⁶, czyli poczet biskupów i pseudo-biskupów

Przenosząc nasz wzrok na duchowieństwo męskie konstatujemy, że rzeczy wyglądały wcale podobnie. Dostrzegalna jest również duża dysproporcja materiału źródłowego. Sporo wiadomo na temat męskiego duchowieństwa świeckiego. Natomiast na temat duchowieństwa zakonnego wiemy okrutnie mało. Interesujące, że zakonnicy wyzierają głównie z biogramów swych ojców fundatorów. Znacznie więcej wiemy o kościelnej działalności i fundacjach podskarbiego nadwornego litewskiego i wojewody trockiego Piotra Paca (1570–1642) aniżeli o działalności jego syna – zakonnika Jerzego Bernarda. Ojciec, który uchodzi za osobę „niezwykle religijną” ufundował kościół w Mścislawiu i klasztor Augustianów w Twerczu. Spoczął w kościele Bernardynów w Wilnie, do którego ufundował ołtarz św. Krzyża¹³⁷. Jeszcze mniej wiadomo na temat Aleksandra Paca, rzekomego syna chorążego nadwornego litewskiego Konstantego Władysława Paca (zm. 1686). Wiadomo, że Konstanty miał fundować kościół pw. św. Mikołaja dla dominikanów w Kniażycach (ok. 1681-1685) do którego miał wstąpić jego syn Aleksander. Rok później, w 1682 r., Konstanty Pac miał fundować drewniany klasztor bernardynów i kościół pw. św. Trójcy w Berezynie, w którym ostatecznie spoczął¹³⁸.

Najwięcej informacji posiadamy o duchowieństwie świeckim, a zwłaszcza niestroniącym od uciech doczesnych. Tytułem przykładu Mikołaj Pac, syn Mikołaja, procesował się o wyrąb drzewa w puszczy lipiczańskej położonej w powiecie lidzkim z dzierżawcą mereckim Stanisławem Dowojną, Hanną Matwiejewną, żoną koniuszego gospodarskiego Mikołaja Androszewicza, oraz z Augustynem Fursem dzierżawcą żyżmorskim¹³⁹. 30 lipca 1550 r. rodzeństwo Paców z dziekanem wileńskim Mikołajem na czele zostało pozwane przez namiestnika królewskiego o zabicie niedźwiedzia i łosia w puszczy ostrzyńskiej¹⁴⁰. Mikołaj w zamiłowaniu do myślistwa tkwił głęboko, skoro w liście z 9 sierpnia 1570 r. zwrócił się do Mikołaja Radziwiłła „Rudego” z prośbą o pomoc w poszukiwaniu zagubionego psa myśliwskiego¹⁴¹. Pociąg do myślistwa wyziera również ze źródeł dotyczących kanonika wileńskiego – Jana Paca. Ten duchowny za trzymanie psów gończych trafić miał – za sprawą kapituły wileńskiej – na czterotygodniowe rekolekcje do nowicjatu jezuickiego¹⁴². Rzecz była poważna, bowiem prawo kanoniczne zabraniało duchownym zająć łowieckich tudzież utrzymywania psów myśliwskich¹⁴³.

¹³⁶ Por. M. Borkowska OSB, *Oślica Balaama. Apel do duchownych panów*, Tyniec 2018.

¹³⁷ H. Lulewicz, *Pac Piotr*, s. 743-744.

¹³⁸ H. E. Wyczawski, *Berezyna*, [w:] *Klasztory bernardyńskie*, s. 21; Wołyniak [Giżycki], *Wiadomości o dominikanach*, s. 114-117; Nagielski, *Pac Konstanty Władysław*, s. 709-710.

¹³⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 21.

¹⁴⁰ Tamże, s. 22.

¹⁴¹ AGAD, AR V, 11213, s. 22-24.

¹⁴² J. Wolff, *Pacowie*, s. 96.

¹⁴³ A. Samsonowicz, *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011, s. 396-407. I. Skierska, *Królewskie łowy świąteczne*, [w:] *Peregrinatio ad veritatem*, red. U. Borkowska, Cz. Deptuła, R. Knapieński, Z. Piłat, E. Wiśniowski, Lublin 2004, s. 481-488 (zob. zwłaszcza s. 483-484).

Mikołaj Pac – najstarszy syn łowczego i podkomorzego litewskiego, późniejszego wojewody podlaskiego Mikołaja Jurewicza¹⁴⁴ i Aleksandry z Holszańskich, h. Hipocentaurus urodził się ok. 1527 r. Zatem po kądzieli był spokrewniony z biskupem wileńskim Pawłem Holszańskim (1490–1555)¹⁴⁵. To zapewne utorowało mu drogę do kapituły wileńskiej. Przed 12 marca 1549 r. został jej prałatem dziekanem¹⁴⁶. Jednak już 10 czerwca 1558 r. zrezygnował z członkostwa w kapitule¹⁴⁷. Najprawdopodobniej powodem było mianowaniem go, pod koniec 1556 r. lub na początku 1557 r., przez Zygmunta Augusta na biskupstwo kijowskie, którego jednak nigdy kanonicznie nie objął. Stąd też w literaturze przedmiotu przylgnęły do niego określenia: biskup nominat¹⁴⁸ i *pseudo-episcopus kiiovensis*¹⁴⁹. Warto też wspomnieć, że biskupstwo kijowskie było jednym z najsłabiej uposażonych biskupstw w Rzeczypospolitej¹⁵⁰. Ponadto corocznie miało być łupione przez Tatarów. Toteż wielu chętnych do jego objęcia nie było. Zatem nikomu wpływowemu nie zależało na usunięciu zeń Paca, pomimo osobliwej sytuacji. Stan utrzymywał się długo, bo przeszło ćwierć wieku¹⁵¹. Nie dziwi zatem, że Pac, rychło po mianowaniu, postarał się o prepozyturę wileńską (przed 25 lutego 1561) wracając na łono kapituły oraz probostwa w Nowogródku¹⁵².

Przyjmuje się, że członkiem kapituły wileńskiej, oraz proboszczem w Nowogródku pozostał do 12 lutego 1582 r.¹⁵³ Faktycznie jednak był to etap powolnego procesu odsuwania go od struktur kościelnych. Kanclerz Jan Zamoyski w liście do Wojciecha Baranowskiego (późniejszego prymasa Polski) datowanym z Inflant na 10 lutego 1582 r. napisał: „Nie mogli temu dosyć uczynić księża panczoszkowie, aby biskupa kijowskiego ruszeli, chocia Luter”¹⁵⁴.

Mikołaj Pac skłaniał się raczej ku Kościołowi Reformowanemu (kalwińskiemu). Znamienne, że protektor kalwinistów litewskich Mikołaj Radziwiłł „Czarny” w swym testamencie z 27 maja 1565 r., powołał go, obok m. in. Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, na jednego z opiekunów swych dzieci i majątku¹⁵⁵. Zaś rok później (1566) w Królewcu ukazało się jego *Orthodoxa fidei confessio* powstałe pod patronatem ewangelickich teolo-

¹⁴⁴ Urzędnicy Podlascy XIV – XVIII wieku. Spisy, opr. E. Dubas-Urwanowicz et al., Kórnik 1994, s. 153.

¹⁴⁵ M. Antoniewicz, *Pochodzenie episkopatu litewskiego XV-XVI wieku w świetle katalogów biskupów wileńskich*, „Studia Źródłoznawcze”, 39, 2001, s. 47-68 (zob. zwłaszcza s. 61-62).

¹⁴⁶ J. Ochmański, *Biskupstwo wileńskie*, s. 48.

¹⁴⁷ Biblioteka Wróblewskich, ACV III, F43-211, k. 200v-201.

¹⁴⁸ H. Fokciński, *Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrządku łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2, 2005, s. 9-27.

¹⁴⁹ K. R. Prokop, *Pseudo-episcopus kiiovensis*, s. 241-254.

¹⁵⁰ W. Pawlikowska-Butterwick, *Kariery episkopatu Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie od 1544 do 1632 roku w kontekście dochodów z biskupstw*, „Nasza Przyszłość”, 136, 2021, s. 95.

¹⁵¹ T. Długosz, *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Collectanea Theologica”, 13, 1932, 1-2, s. 70-89 (zob. zwłaszcza s. 71, przypis 4-5).

¹⁵² Biblioteka Wróblewskich, ACV IV, F43-212, k. 7v-8.

¹⁵³ Biblioteka Wróblewskich, ACV VI, F43-214, k. 351-352.

¹⁵⁴ *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego*, t. 3 (1582-1584), Warszawa 1913, s. 31-33.

¹⁵⁵ *Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim księstwie Litewskim w XVI-XVIII w.* opr. U. Augustyniak, Warszawa 2014, s. 15-22. Por. T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526-1608). Przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*, Toruń 2024, s. 109.

gów Jerzego Weigla i Andrzeja Wolana¹⁵⁶, oraz za namową Jana Karola Chodkiewicza. Z jednej strony dzieło było skierowane przeciw antytrynitarzom¹⁵⁷. Z drugiej zaś obnażyło preferencje religijne Paca, które nie były zgodne z ortodoksją katolicką, a druk świadczy o protestanckiej orientacji tzw. biskupa nominata kijowskiego. Niemniej nie znam źródła, w którym Pac jednoznacznie wskazałby, że wybiera ten, czy inny kościół protestancki¹⁵⁸. Co prawda Henryk Merczyng w swej publikacji podał, że w Nowogródku „zbór ewangelicki ufundował Pac Mikołaj, były biskup kijowski, przyjąwszy wyznanie ewangelickie, mianowany potem przez Batorego kasztelanem smoleńskim (rękopism współczesny), oddając kościół katolicki ewangelikom”¹⁵⁹. Jednak bez źródła z epoki trudno cokolwiek w tej sprawie przesądzić. Pewną wskazówką może być jego udział w tzw. wileńskim porozumieniu, które obradowało w pałacu wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła „Rudego” w Wilnie pomiędzy 26 a 27 czerwca 1578 r. Jego celem miało być przezwyciężenie podziałów powstałych pomiędzy kościołami protestanckimi oraz wystąpienie przeciw antytrynitarzowskiej doktrynie. Interesujące, że Pac uczestnicząc w nim jako biskup kijowski wraz z Mikołajem Radziwiłłem „Rudym”, oraz siedmioma ministrami (w tym pięcioma luteranскими) odrzucić miał katolicką transsubstancjację, adorację Eucharystii i ofiarny charakter tego sakramentu. Postawiony cel w zasadzie udało się osiągnąć. Z pewnością udział Paca w spotkaniu przyczynił się do podwyższenia rangi wydarzenia¹⁶⁰.

W każdym razie, rok 1566 uznaje za przełomowym w jego karierze. Publikacja *Orthodoxa Fidei Confessio* z pewnością pokrzyżowała plany mianowania go na lepiej uposażone, aniżeli kijowskie – biskupstwo żmudzkie. Na pocieszenie udało się mu wychodzić u Zygmunta Augusta, dzięki wstawiennictwu Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, nadanie na Żmudzi 150 włók¹⁶¹. Przesłanie Radziwiłłowi w prezencie gruszek tudzież zwrócenie się doń z prośbą o pomoc w poszukiwaniu zagubionego psa myśliwskiego, świadczyć może o zażyłych stosunkach łączących obie osoby¹⁶².

Swojej krytyki wobec Mikołaja Paca nie krył ówczesny legat papieski Giovanni Francesco Commendone, który w liście do kardynała Karola Boromeusza z 16 stycznia 1564 r. utyskiwał, że jednym z posłów litewskich na sejm warszawski, obok bi-

¹⁵⁶ H. E. Wyczawski, *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 737; K. Daugirdas, *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen*, Mainz 2008, s. 199.

¹⁵⁷ M. Pac, *Orthodoxa Fidei Confessio, de una eademque Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti Divinitate, ac tribus Personis. Tam e scriptura sacra, quam vetustissimis Ecclesiae doctoribus, summam collecta. Iudicium D. Georgii Weigelij Theologi de hoc scripto. Libenter hoc scriptum uidi, studiose perlegi, Orthodoxum et fidei Christianae ἀνάλογον deprehendi. Quare maiorem in modum probo, et publicari opto, ut pluribus communicari possit*, Regiomonti Borussiae, in officina Johannis Daubmanni, Anno D. 1566 (za: Karol Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 24 (Bibliografia staropolska), Kraków 1912, s. 7). Zob. też. XV–XVI a. *Lietuvos lotynišku knygu sąrašas. Index librorum Latinorum Lituaniae saeculi quinti decimi et sexti decimi*, oprac. Daiva Narbutienė, Sigita Narbutas, Vilnius 2002, nr 209, s. 146. Zob. M. Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humaniści w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 1991, s. 226.

¹⁵⁸ M. Pac, *Orthodoxa Fidei Confessio*.

¹⁵⁹ H. Merczyng, *Zbory i senatorowie protestanccy w dawnej Rzeczypospolitej*, 1904, s. 92.

¹⁶⁰ W. Sławiński, *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002, s. 73–77.

¹⁶¹ *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, opr. I. Kaniewska, Kraków 1998, s. 593, nr. 352.

¹⁶² AGAD, AR V, 11213, s. 22–24.

skupa wileńskiego Waleriana Protasewicza, miał być Mikołaj Pac: „drugim posłem jest biskup kijowski [Mikołaj Pac], który się sam tak nazywa, niekonsekwentny, niepotwierdzony, niewyświęcony, i niekatolik, nawet niecierpiący; wysłany jednak jako poseł od stanów litewskich, ponieważ tak chciał wojewoda wileński, który mu jest pokrewny”¹⁶³.

Do frakcji antypacowskiej został wciągnięty również papież Pius V, żądający usunięcia Paca z senatu. W odpowiedzi Zygmunt August obiecał, „po przyjacielsku nakłaniać [Paca], aby się w radzie za biskupa nie uważał”¹⁶⁴. Z akt sejmikowych oraz korespondencji wynika jednak, że Mikołaj Pac sygnował dokumenty jako biskup kijowski¹⁶⁵.

Na stan rzeczy Mikołaj Pac utyskiwał w liście z 25 lutego 1584 r. do przywódcy protestantów litewskich Krzysztofa Radziwiłła, że „księża ich mość usiłują, a Bóg zna nieprzystojnie, abym z musu puszczał *et senatoriam dignitatem*, którą od trzydziestu niemal lat da Bóg (służąc Rzeczypospolitej wiernie a życzliwie), zadzierżynam”¹⁶⁶. Nie dziwi zatem, że znawcy epoki, jak choćby Henryk Lulewicz, w sposób naturalny szufladkowali Mikołaja Paca do grupy „senatorów konfesji kalwińskiej”¹⁶⁷.

Pac na dobre pożegnał się z biskupstwem 13 lub 14 kwietnia 1584 r.¹⁶⁸ zamieniając tron biskupi na krzesło przynależne kasztelanowi smoleńskiemu¹⁶⁹. Pozostał zatem w senacie. Znamienne, że o jego nominację mieli starać się u króla Stefana Batorego zarówno katolicy, jak i protestanci. Tytułarną kasztelaną smoleńską nie cieszył się jednak długo, bowiem zmarł przed 20 kwietnia 1585 r.¹⁷⁰ Warto wspomnieć, że nieco wcześniej, w latach 1572-1578, kasztelanem smoleńskim był jego brat – Dominik Pac (ok. 1525 – 13 XII 1578)¹⁷¹. Powody odsunięcia Mikołaja Paca podsumował kilka lat po jego śmierci przebywający w Rzymie Bernard Maciejowski, który 3 lutego 1591 r. podał, że Mikołaj Pac został usunięty z biskupstwa kijowskiego z powodu herezji¹⁷².

¹⁶³ Pamiętniki o dawniej Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoniego do Karola Boromeusza z Biblioteki Berberiańskiej, t. 1, Wilno 1851, s. 32.

¹⁶⁴ J. Wolff, *Pacowie*, s. 25.

¹⁶⁵ Zob. np. *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 1: *Okresy bezkrólewia*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006, s. 28-32; *Korespondencja Anny Jagiellonki (1523-1596)*. *Królowa*, wyd. A. Pawłowska-Kubik, Warszawa 2024, s. 104-107.

¹⁶⁶ AGAD, AR V, 11213.

¹⁶⁷ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002, s. 345.

¹⁶⁸ *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 7, cz. 3, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1939-1950, nr 123, s. 179. Cf. Z. Wojtkowiak, *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego*. *Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990, s. 150; K. R. Prokop, *Pseudo-episcopus Kiioviensis*, s. 249.

¹⁶⁹ *Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 87.

¹⁷⁰ H. E. Wyczawski, *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, s. 737.

¹⁷¹ *Urzędniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4, nr 373-375, s. 87.

¹⁷² *Propozycje konsystorialne w XVI wieku*, wyd. H. Fokciński, Rzym 1994, s. 127, przypis 2. Cf. O. Halecki, *Przylączenie Podlasia, Wołyń i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków-Warszawa 1915, s. 228.

Mikołaj był również królewskim sekretarzem (w. 1554)¹⁷³, a w 1563 r. na sejmie wileńskim był jednym z trzech sygnatariuszy biskupów (obok wileńskiego Waleriana Protasewicza i łuckiego Jana Andruszewicza) przywileju Zygmunta Augusta z 6 czerwca 1563 r. uchodzącym za ten, który zrównywał w prawach i przywilejach litewską szlachtę prawosławną z katolicką¹⁷⁴. Następnie był członkiem delegacji litewskiej na sejm do Warszawy (1563–1564)¹⁷⁵. Jednak w późniejszych latach nie wziął on udziału w obradach sejmu lubelskiego, bowiem Zygmunt August natenczas mianował go namiestnikiem królewskim w Wilnie, tym samym odsuwając go od Lublina i biskupów koronnych. Władca polecił duchowieństwu wileńskiemu, „aby księża nie zadali mu trudności *in loco* między sobą o Rokietę”¹⁷⁶, toteż pod aktem unii brak jego podpisu¹⁷⁷.

Po zawarciu unii, Zygmunt August dalej próbował zatrzymać Paca w Wilnie, mianując go 17 kwietnia 1570 r. – wraz z bratem kasztelanem witebskim Pawłem Pacem, na czas nieobecności wojewody wileńskiego i kanclerza Mikołaja Radziwiłła „Rudego”, namiestnikiem w Wilnie¹⁷⁸. Akt unii, opieczętowanej 1 lipca 1569 r., poprzedzony został przekazaniem Koronie Polskiej rozległych ziem: Kijowszczyzny, Wołynia i znacznej części Podlasia. Oznaczało to, że prawie cała katolicka diecezja kijowska, oraz większość łuckiej, łącznie z katedrami, została przyłączona do Korony. Toteż żale wśród panów litewskich były namacalne i trwałe¹⁷⁹. Spośród nich jednym z bardziej dotkniętych był Mikołaj Pac¹⁸⁰, który w liście do Mikołaja Radziwiłła „Rudego” z 27 lipca 1569 r. pisał o krzywdzie, którą „co drudzy tam w Lublinie zrobili matce naszej Rzeczypospolitej”¹⁸¹. Być może dlatego, nawet po 1569 r., nadal zasiadał w radzie stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego¹⁸².

W nieco późniejszym okresie, w Worniach zasiadał inny **Mikołaj Pac** (ur. ok. 1570¹⁸³ - zm. 6 września 1624 w Padwie¹⁸⁴). Był synem kasztelana wileńskiego Pawła Paca i Reginy wywodzącej się z prawosławnego rodu Wołłowiczów¹⁸⁵, zatem po kądzieli spokrewniony był z innym wpływowym rodem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jego bratem był wojewoda trocki Piotr Pac¹⁸⁶. Mikołaj był bratankiem omówionego

¹⁷³ M. Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej*, s. 226.

¹⁷⁴ *Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae*, seria 1, zeszyt 1, Wilno 1911, s. 12-18.

¹⁷⁵ *Akta Unji Polski z Litwą, 1385-1791*, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932, nr 87, s. 155-156; nr 91, s. 182.

¹⁷⁶ *Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów*, s. 550-552. H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 38, 56-57.

¹⁷⁷ O. Halecki, *Przyłączenie Podlasia*, s. 197. Cf. *Akta Unji Polski z Litwą*.

¹⁷⁸ AGAD, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 1/391/0/-/0629.

¹⁷⁹ H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 17-39.

¹⁸⁰ S. Kutrzeba, *Unia Polski z Litwą*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914, s. 571.

¹⁸¹ AGAD, AR V, 11213, s. 20.

¹⁸² *Akta zjazdów stanów*, t. 1, s. 42, 65, 70; *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI-XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009, s. 72. Zob. tenże, *Gniewów o unię ciąg dalszy*, s. 92, 182, 345-346.

¹⁸³ T. Kasabula, *Pac Mikołaj*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010, szp. 1077.

¹⁸⁴ *Codex Mednicensis*, t. 2, nr 96B.

¹⁸⁵ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 263v; k. 270.

¹⁸⁶ H. E. Wyczawski, *Pac Mikołaj*, s. 738.

wyżej tzw. biskupa nominata kijowskiego Mikołaja Paca. Bratankami Mikołaja (synami Piotra Paca) byli: późniejszy tzw. biskup nominat inflancki Jan Pac, oraz późniejszy biskup żmudzki Kazimierz Pac. Wiadomo, że Mikołaj pobierał nauki u wileńskich jezuitów¹⁸⁷, tudzież otarł się o podwoje uniwersytetu w Padwie (wpisy: 14 VII 1609¹⁸⁸; 14 V 1614¹⁸⁹), a w latach 1623–1624 tamże miał być prorektorem nacji polskiej¹⁹⁰. Początki jego kariery były dość skromne, acz stabilne. Przed 18 lutego 1595 r. został altarystą kaplicy św. Anny i Trzech Króli w katedrze wileńskiej¹⁹¹. Warto wspomnieć, że kilka lat później, 20 stycznia 1601 r., powiększył fundusz tej altarii przyłączając do niej folwark Gedowo nabyty od Anny Jabłońskiej¹⁹². 12 lutego 1596 r. został wybrany deputatem z ramienia diecezji wileńskiej do Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego, mającego obradować w roku następnym¹⁹³. 27 czerwca 1596 r. instalował się na kanonię kaznodziejską wakującą po Mikołaju Diciusie¹⁹⁴, a zrezygnował z niej tuż przed śmiercią. Ze względu na brak wyższych święceń nie mógł on cieszyć się pełnią praw, np. miał ograniczone prawo głosu. Niemniej, postanowiono dopuszczać go do głosowania w wyjątkowych okolicznościach¹⁹⁵. Jednak nie chcieli traktować go ulgowo inni kaznodzieje katedralni – Wojciech Płocharski i Jan Twardowski – którzy 5 lipca 1596 r. utyskiwali kapitule, że Pac nie wywiązuje się z kaznodziejskiego obowiązku¹⁹⁶. Jego pozycja w kapitule była dość stabilna – dostrzegano jego walory, skoro 3 lutego 1598 r. po raz kolejny wybrano go deputatem do Trybunału (tym razem z ramienia kapituły)¹⁹⁷, a 10 lutego na sejmik generalny w Słonimiu¹⁹⁸.

Mikołaj Pac 20 marca 1601 r. jako oficjał wileński i pisarz dokonał wpisu do księgi bractwa św. Anny w Wilnie¹⁹⁹. W tym samym roku – wraz z Melchiorzem Giedroyciem – został wyznaczony przez sejm na komisarza do rozgraniczenia powiatu brasławskiego od Kurlandii²⁰⁰. Obserwujemy zatem powolny proces zwiększenia udziału Paca w życiu politycznym i społecznym Rzeczypospolitej. W roku następnym, 8 marca 1602 r., biskup wileński Benedykt Woyna, oznajmił kapitule zamiar powołania Paca na sufraganię wileńską, prosząc gremium o afirmację²⁰¹. W zasadzie, z propozycją bi-

¹⁸⁷ Biblioteka Kórnicka, Cim.Qu.2605.

¹⁸⁸ *Archiwum nacji polskiej*, t. 1, s. 42, nr 491; s. 349.

¹⁸⁹ Tamże, s. 50, nr 653; s. 349.

¹⁹⁰ T. Kasabula, *Pac Mikołaj*, szp. 1077.

¹⁹¹ Biblioteka Wróblewskich, F43-476, k. 1v.

¹⁹² *Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 2: *Źródła historyczne*, wyd. J. Kurczewski, Wilno 1910, s. 171, 295.

¹⁹³ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 253v-254; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582-1696). Spis*, red. A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 100.

¹⁹⁴ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 270-270v.

¹⁹⁵ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 271v-272v.

¹⁹⁶ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 273v-274.

¹⁹⁷ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 314v-315.

¹⁹⁸ Biblioteka Wróblewskich, F43-215, ACV VII, k. 315-315v.

¹⁹⁹ Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, f. 1135, ap 4, b. 472, k. 38v.

²⁰⁰ Choć w wydanym źródle podano brasławskiego. Zob. *Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550-1609, cz. 2: 1587-1609, wyd. S. Grodziski, przedmowa W. Uruszczak, Warszawa 2008, s. 293. Zob. też. G. Błaszczuk, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*, Poznań 1993, s. 73.

²⁰¹ Biblioteka Wróblewskich, F43-216, ACV VIII, k. 7v-9.

skupa zgodzili się wszyscy uczestnicy posiedzenia. Warto jednak przytoczyć komentarz prałata Mikołaja Diciusa, który zwrócił uwagę na dwojaki rodzaj obowiązków spoczywających na sufraganach. Nie wątpił, że Pac podola z obowiązkami natury duchowej. Zgłosił jednak wątpliwość względem podolania obowiązkom wymagającym dobrej kondycji fizycznej, np. udzielania święceń, konsekrowania kościołów, celebracji procesji. Wskazując na jego słabe zdrowie, zakwestionował jego kandydaturę. Sprawę przesądziła odpowiedź Paca, który zgadzając się na wybór, oraz dziękując kapitule za uczyniony zaszczyt, wskazał, iż gdy wielu świętych ludzi unikało w kościele takich godności także i on czuje do tego ciężaru niezdolnym. Lecz jako posłuszny syn, poddaje się woli swych przełożonych, którym opierać się nie godzi. Konkludując słowami Izajasza, „liczył wsparcia od Boga, którego potężna ręka nie jest za krótka”²⁰². Biskupem tytularnym Methone był od 9 września 1602 r.²⁰³ do ok. 1609 r.²⁰⁴ W tym czasie dał się poznać jako sprawny i względnie mobilny biskup sufragan, m. in. uczestniczył w synodzie obradującym 8-12 października 1607 r. w Piotrkowie. Wraz z nim uczestniczył biskup inflancki Otto Schenking, który później świadczył w jego procesie informacyjnym. Następnie, w 1609 r. wyjechał do Italii.

W czasie jego nieobecności w Wielkim Księstwie Litewskim zmarł biskup żmudzki Melchior Giedroyc (6 IV 1609). Toteż wkrótce zaproponowano Paca na jego miejsce (26 VI 1609²⁰⁵). Wnet rozpoczął się proces informacyjny w którym zeznawali: wspomniany wyżej biskup inflancki Otto Schenking, biskup wileński Benedykt Woyna, archidiakon wileński Grzegorz Świąteczki, kanonik wileński Maciej Drublański, kanonik wileński Marcin Żagiel, sekretarz królewski Demetriusz Karpus, proboszcz w Jaswojniach Mateusz Kobyliński, wojewoda nowogródzki Teodor Skumin Tyszkiewicz²⁰⁶. Proces informacyjny przebiegł pomyślnie, warto jednak zwrócić uwagę, że Mateusz Kobyliński odniósł się tylko do stanu diecezji w 1609 r. Na biskupstwo żmudzkie Pac został mianowany – w niespełna rok od śmierci Giedroycia – 29 marca 1610 r.²⁰⁷ Oficjalnie biskupem pozostał do swej rezygnacji, która nastąpiła 26 listopada 1618 r.²⁰⁸ *De facto* jednak diecezję opuścił – ponoć ze względów zdrowotnych – po 1614 r., powierzając rządy Melchiorowi Gieyszowi, i wyjechał do Padwy. Tam 6 września 1624 r. dokończył żywota²⁰⁹, aby spocząć w klasztorze kamedułów na Monte Rua²¹⁰.

²⁰² Tamże.

²⁰³ *Relationes status dioecesium*, t. 1, s. 14.

²⁰⁴ H. E. Wyczawski, *Pac Mikołaj*, s. 738.

²⁰⁵ *Codex mednicensis*, t. 2, nr 1.

²⁰⁶ J. Totoraitis, *Mikalojus Pacas – Žemaičių vyskupas (1609-1619)*, „Tiesos kelias”, 6, 1939, s. 443–452. Zob. *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 6: *Ziemia nowogródzka i województwo nowogródzkie XV-XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2024, s. 213.

²⁰⁷ *Relationes status dioecesium*, t. 1, s. 230.

²⁰⁸ Tamże, s. 14.

²⁰⁹ *Codex Mednicensis*, t. 2, nr 96B.

²¹⁰ H. E. Wyczawski, *Pac Mikołaj*, s. 738.

Okres żmudzki Paca jawi się nam jako czas intensywnej pracy organizacyjnej. Natenczas przeprowadzono w diecezji kilka wizytacji. Wydaje się, że pasterzem był sumiennym²¹¹. Niemniej, chyba nie pałał zapałem do działalności duszpasterskiej. Być może powołanie go przez sejm w 1613 r. na jednego z członków komisji dla rozgraniczenia Żmudzi od Kurlandii oraz Prus²¹² przyczyniło się do jego wyjazdu do Italii, dokąd udaje się w roku następnym. Przed wyjazdem zdążył jednak przyczynić się do utrwalenia fundacji.

Nauki pobierane przez Paca u wileńskich jezuitów zaowocować miały wydaniem w 1589 r. epigramów dedykowanych Zygmuntowi III z okazji jego wjazdu do Wilna, rozpoczynających druk *Serenissimo ac potentissimo principi Sigismundo III. Regi Poloniae, Magnoque duci Lithuaniae &c. &c. faelicissimum et optatissimum Vilnam ingressum gratulantur: nonnulli bonaru[m] Artium Studiosi adolescentes, in Academia Vilnensi Societatis Iesu*²¹³. Wydaje się, że do największych osiągnięć Mikołaja Paca zaliczyć można współudział w tworzeniu oraz trwałym wsparciu (głównie materialnym) kolegium jezuickiego w Krożach²¹⁴. Był on kontynuatorem idei biskupa żmudzkiego Melchiora Giedroycia, którą udało się zrealizować także dzięki zaangażowaniu i fundacjom Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki” i hetmana Jan Karola Chodkiewicza. Pierwsi jezuici (Melchior Dowgiałło i Maciej Galmin) mieli przybyć do Kroż już przed 1608 r.²¹⁵ Jednak pierwszą szkołę, która początkowo obejmowała klasy gramatyki do których doszły klasy poetyki oraz retoryki, otwarto w 1616 r.²¹⁶ Znamienne również, że w okresie późniejszym cały swój majątek (z wyjątkiem Dżisny) pozostawił jezuitom w Krożach²¹⁷. Za legowane testamentem z 1608 r. 5 000 złotych zakupili oni działkę, a następnie wybudowali na niej dwór, a także zlecili wykonanie srebrnej kadzielnicy i relikwiarza²¹⁸. Na uwagę zasługuje również jego księgozbiór, legowany do Kroż, którego zaledwie niewielka część przetrwała do dziś. Dżisnę zaś sprzedał swemu bratu Piotrowi Pacowi za 60 000 zł polskich²¹⁹.

Należący do kolejnego pokolenia **Jan Pac** syn wojewody trockiego Piotra Paca i jego pierwszej żony Jadwigi Zawiszanki, był bratankiem biskupa żmudzkiego Mikołaja Paca. Jego siostrą była Zofia, późniejsza benedyktynka wileńska *Justyna*,

²¹¹ Zob. *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611-1651 m.)*, wyd. L. Jovaiša, Vilnius 2011.

²¹² *Volumina Legum*, t. 3, s. 100

²¹³ Biblioteka Kórnicka, Cim.Qu.2605. Na ten temat ostatnio Ź. Nedzinskaitė, *Žemaičių vyskupai Pacai ir jų ryšiai su Kražių kolegija XVII a., „Kauno istorijos metraštis”*, 2022, 20, s. 41-56 (zob. zwłaszcza s. 43-44).

²¹⁴ *Fontes Collegi Crosnensis qui in Archivo Romano Societatis Iesu asservantur, 1608-1700 / Kražių kolegijos šaltiniai, saugomi Jėzaus Draugijos Archyve Romoje. I dalis: 1608-1700*, t. 1, wyd. Ź. Nedzinskaitė, D. Antanavičius, Vilnius 2019, *passim*.

²¹⁵ *Fontes Collegi Crosnensis*, s. 35, 49-71. Zob. też. T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*, Warszawa 2000, s. 154-155.

²¹⁶ *Fontes Collegi Crosnensis*, s. 72-73; E. Ulčinaitė, *Z działalności jezuitów na polu krzewienia języka i kultury litewskiej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Wkład jezuitów polskich do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 449-462; Nedzinskaitė, *Žemaičių vyskupai Pacai*, s. 41-56.

²¹⁷ Ź. Nedzinskaitė, *Žemaičių vyskupai Pacai*, s. 45-46.

²¹⁸ Biblioteka Wróblewskich, F43-26664; *Historia collegii Crosnensis Societatis Iesu Annuae literae collegii Crosnensis*, opr. Ź. Nedzinskaitė, D. Antanavičius, Kražiai 2015, s. 8.

²¹⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 64.

a późniejszy biskup żmudzki Kazimierz Pac był jego bratem przyrodnim. Na temat Jana Paca wiadomo stosunkowo niewiele. Pomimo „wielkich sumpt”, które miał łożyć na jego wykształcenie Piotr Pac nie wiadomo, kiedy oraz gdzie pobierał nauki. Prócz probostwa w Słonimiu, z którego ostatecznie zrezygnował 23-25 września 1643 r. na rzecz przyrodniego brata, późniejszego biskupa żmudzkiego Kazimierza Paca, posiadał kanonię wileńską. 4 czerwca 1623 r. instalował się na kanonię wakującą po rezygnacji Mikołaja Paca²²⁰. Z probostwa zaś zrezygnował zapewne w związku z otrzymaniem od Władysława IV (przed 28 IX 1645²²¹) nominacji na biskupstwo inflanckie. Jednak nigdy kanonicznie go nie objął. Podobnie jak – pomimo otrzymania papieskiej prowizji (16 IX 1647) – nie przyjął święceń biskupich.

Jego relacje z członkami kapituły wileńskiej układały się względnie poprawnie. Może dlatego, że Pac nie był częstym uczestnikiem posiedzeń. Na kartach metryki jego nazwisko pojawia się głównie w kontekście upomnień. 6 lutego 1629 r. kanonicy polecieli Pacowi, by zaniechał myślistwa i pozbył się psów gończych ze swego domostwa. 13 maja nakazano mu czterotygodniowe rekolekcje u jezuitów oraz zalecono roczną rezydencję przy kościele w Wilnie. Pac nie był jednak skłonny poddać się karze, toteż pozbawiono go praw do połowy dochodów z prestymonium Wólcza oraz rocznej pensji funduszowej wynoszącej 20 kop groszy litewskich²²². Kilka miesięcy później w kościele podległym Pacowi w Dokszycach przeprowadzono wizytację, która ujawniła liczne zaniedbania. Podobnie podległe mu sioło Męczeniaty miał oddać w dzierżawę²²³. Jednak problem powracał, bowiem 5 października 1635 r. ponownie nałożono nań karę²²⁴. Podtrzymaniu pasji myśliwskiej sprzyjało powołanie 1 listopada 1636 r. Jana Paca, wraz z Krzysztofem Zawiszą, Krzysztofem Białłozorem, Piotrem Karolem Dołmat Isajkowskim, na rewizorów leśnictw rudnickiego, wołkienickiego, orańskiego, mereckiego, białowieskiego, birszańskiego, sołackiego, koniawskiego, zablockiego, jezierskiego, kuźnickiego, sokólskiego i olickiego²²⁵. Nie wiadomo jednak, czy podjął się zadania, a jeżeli tak, to jak długo je wykonywał. Brak bowiem jego nazwiska, pośród rewizorów którzy prace ukończyli.

Jan Pac najprawdopodobniej przed 1650 r. zrezygnował ostatecznie ze starań o kanoniczne objęcie biskupstwa, pozostając jednak do śmierci kanonikiem wileńskim (zm. po 8 II 1656²²⁶). W związku z tym, że 12 czerwca 1654 r. w oktawę Bożego Ciała do procesji dołączył w połowie – od kościoła bernardyńskiego, wypłacono mu połowę należnych konsolacji. Ostatnie lata jego życia przypadają na czas okupacji moskiewskiej, podczas której kapituła obradowała w Braszewiczach. Stamtąd pochodzi ostatnia pewna informacja na jego temat. Wówczas to kapituła – nie po raz pierwszy –

²²⁰ Biblioteka Wróblewskich, F43-216, ACV VIII, k. 447v.

²²¹ Biblioteka Wróblewskich, F43-220, ACV XII, s. 186.

²²² Biblioteka Wróblewskich, F43-217, ACV IX, k. 90v.; 108-108v.

²²³ Biblioteka Wróblewskich, F43-218, ACV X, k. 300.

²²⁴ Biblioteka Wróblewskich, F43-218, ACV X, k. 209.

²²⁵ Ординація Королевських Пушч в лѣнничествахъ бываго Великаго Княжества Литовскаго [*Ordinacja Korolewskich Puszczy w leśniczestwach bywoszego Wielikago Książstwa Litowskiego*], Я.Ф. Головацкий [wyd. J.F. Golowackij], Вильна [Wilna] 1871, s. 3.

²²⁶ Biblioteka Wróblewskich, F43-221, ACV XIII, k. 204.

wypomniała mu przejście na stronę Moskwy²²⁷. Jan Fijałek podsumował go zdaniem: „Jan Pac, kanonik wileński, licha figura, przeszedł potem do Moskwa (1656)”²²⁸.

Nad ostatnimi latami Jana Paca ciążyła niestabilna sytuacja polityczna Wielkiego Księstwa Litewskiego, rozdartego pomiędzy prawosławną Moskwą a luterancką Szwecją. Ostatecznie większość terytorium, na którym położone było biskupstwo inflanckie, przypadło Szwecji. Wydaje się, że Janowi Pacowi bliżej było do doczesnych rozrywek ziemskich i uciech stanu świeckiego, aniżeli duchownego. Przez niemal całe swe dorosłe życie toczył spory i sądowe batalie. Ostatnia ze znanych mi spraw z połowy XVII w. toczona z Janem Donowojem i jego małżonką Judytą z Zolderbachów o Rogowo, zakończyła się jego sromotną przegraną. Niepodporządkowanie się wyrokowi było zagrożone banicją²²⁹.

Przyrodni brat Jana, **Kazimierz Pac**, był synem wojewody trockiego Piotra i jego drugiej żony Elżbiety z Szemiotów, córki kasztelana smoleńskiego. Ten biskup początki kariery zawdzięczał przyrodniemu bratu, po którym objął probostwo w Słominie (23/25 IX 1643). Posiadał je do 1654 r.²³⁰ 23 lipca 1657 r. w Braszewicach objął kanonię wileńską²³¹, a 5 października 1662 r. został instalowany na prepozyturę wileńską²³². Wtedy już pisał się biskupem nominatem smoleńskim²³³, zaś konsekracja nastąpiła 15 czerwca 1664 r. w Wilnie²³⁴. Jednak rychło, bo 27 stycznia 1668 r., głównie dzięki wsparciu kanclerza litewskiego Krzysztofa Paca otrzymał prowizję papieską na biskupstwo żmudzkie²³⁵. Pomimo tych awansów nie zrezygnował z członkostwa w kapitule wileńskiej i probostwa w Gieranonach, lecz wyjednał dyspensę²³⁶.

Do połowy lat 60. XVII wieku życie Kazimierza Paca toczyło się powoli i stabilnie. Przekonany o sile rodu, na którego czele stał jego rodzony brat Michał Kazimierz, od 1667 r. hetman wielki litewski i od 1669 r. wojewoda wileński, nieraz próbował wykorzystać jego pozycję, tym bardziej, że wraz z mianowaniem na biskupstwo żmudzkie, jako dyrektor sejmików rosieńskich, osobiście pilnował spraw pacowskich. Więcej! Wprowadził nowy porządek zjazdów. W XVII w. zwyczajnym miejscem obrad był pałac królewski w Rosieniach, natomiast Kazimierz Pac przeniósł obrady do kościoła skąd z ambony wygłaszano antyewangelickie kazania. W momencie szczytowym, szlachta lokalna zleknioma groźbą ekskomuniki za zgłaszanie kandydatur dysydentów do godności poselskiej, poczęła zwać go prymasem Żmudzi. A sprawa była poważna. W 1669 r. Pac posunął się do usunięcia nazwisk protestantów z listy posłów na sejm elekcyjny oraz próbował ograniczyć ich władzę. Odniósł tylko część-

²²⁷ Biblioteka Wróblewskich, F43-221, ACV XIII, k. 204.

²²⁸ J. Fijałek, *Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach pod władztwem polskim (1582-1772/95)*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński”, 1, 1923, z. 2, s. 177-198 (zob. zwłaszcza s. 186).

²²⁹ J. Wolff, *Pacowie*, s. 98.

²³⁰ A. Rachuba, *Pac Kazimierz*, s. 706.

²³¹ Biblioteka Wróblewskich, F43-221, ACV XIII, k. 226. Cf. J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1, Wilno 1908, s. 138.

²³² Biblioteka Wróblewskich, F43-221, ACV XIII, k. 320.

²³³ Tamże.

²³⁴ Biblioteka Wróblewskich, F43-222, ACV XIV, k. 17-17v.

²³⁵ Biblioteka Wróblewskich, F43-223, ACV XV, k. 19v.

²³⁶ Biblioteka Wróblewskich, F43-223, ACV XV, k. 32.

ciowy sukces, bowiem nie powstrzymał ewangelika Jana Malchera Billewicza przed złożeniem podpisu pod elekcją Michała Korybuta²³⁷. Od tego momentu obserwujemy proces słabnięcia wpływów biskupa żmudzkiego.

Kazimierz Pac, polując na biskupstwo wileńskie, próbował – bez powodzenia – wyrugować zeń swego krewnego, Mikołaja Stefana Paca²³⁸. Po raz trzeci podjął starania o to biskupstwo w latach 80., jednak wówczas przegrał z Aleksandrem Kotowiczem²³⁹. Wydaje się, że lata życia tych dwóch biskupów przypadają na najświetniejszy okres w dziejach rodu, częściowo zapewne za sprawą ich braci – odpowiednio hetmana Michała Kazimierza i kanclerza Krzysztofa Zygmunta²⁴⁰.

Poczet biskupów z rodu Paców zamyka **Mikołaj Stefan Pac**, który przez lata bawić miał gawieź wileńską. Po odebraniu starannego wykształcenia w Wilnie, a następnie na jezuickim uniwersytecie w Ingolstadcie, nabraniu ogłady politycznej oraz zawarciu małżeństwa z Teodorą Zofią z Tryznów, primo voto Swołyńską (małżeństwo było bezdzietne), dzięki wsparciu Albrychta Radziwiłła w 1651 r. otrzymał nominację na wojewodę trockiego.

Najprawdopodobniej Mikołaj Stefan czuł się zawiedziony przez swojego brata, kanclerza Krzysztofa Zygmunta Paca, u którego w latach 60. XVII wieku zabiegał o awanse. Mikołaj Stefan zwrócił się więc w kierunku księcia Bogusława Radziwiłła (1620–1669). Warto zauważyć, że nawet na tym późnym etapie, kiedy książę Bogusław był intensywnie atakowany (m.in. przez biskupa Kazimierza Paca), kosmopolityczny przywódca kalwińskiej linii rodu Radziwiłłów, będący jednocześnie namiestnikiem w Prusach Książęcych, mógł prosić o wsparcie wielu katolickich klientów i sojuszników²⁴¹. Mikołaj Stefan Pac zdystansował się od Radziwiłłów na krótko przed śmiercią księcia Bogusława, 31 grudnia 1669 r. Niedługo potem, w kwietniu 1670 r. otrzymał przywilej na kasztelanię wileńską, której ostatecznie nie objął²⁴². Być może propozycja przyszła zbyt późno, bo niespełna rok wcześniej – 10 września 1669 r. – w związku z zakusami na biskupstwo wileńskie uzyskał od Teodory Zofii akt zwalniający go z przysięgi małżeńskiej. Pierwotnie zamierzał postąpić na biskupstwo smoleńskie, jednak wraz ze śmiercią biskupa wileńskiego Aleksandra Sapiehy zmienił plany. W czerwcu 1671 r. otrzymał propozycję objęcia biskupstwa wileńskiego. Mianowanie Paca było dla kapituły niemalym zaskoczeniem. Niemniej – pomimo wątpliwości – 9 września 1671 r. dokonała formalnego wyboru. Za elekcję podziękował kapitule solennie 28 września²⁴³, zaś 2 października wystawiono mu potwierdzenie²⁴⁴. Ciekawe

²³⁷ E. Kozak, *Walka kalwinów żmudzkich*, s. 129–135.

²³⁸ *Kościół zamkowy*, t. 1, s. 161.

²³⁹ Biblioteka Wróblewskich, F43-227, ACV XIX, *passim*.

²⁴⁰ Zob. K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008, *passim*.

²⁴¹ Zob. K. Friedrich, *Noble Power Brokerage in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Case of Bogusław Radziwiłł (1620–1669)*, [w:] *Miscellanea res Polonorum, Brittanorum ac Judaeorum illustrantia*, red. J. Basista, Kraków 2015, s. 13–26.

²⁴² A. Rachuba, *Pac Mikołaj Stefan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 739–40.

²⁴³ Biblioteka Wróblewskich, F43-223, ACV XV, k. 146.

²⁴⁴ Biblioteka Wróblewskich, F43-223, ACV XV, k. 148.

jednak, że krótko przedtem, 1 października 1671 r. złożył przysięgę kanoniczną²⁴⁵. Dalej udał się do Rzymu, gdzie – w tempie ekspresowym – przyjął święcenia: subdiakonatu, diakonatu i prezbiteriatu²⁴⁶. Krótko potem został biskupem *in temporalibus*, a 11 sierpnia 1673 r. *in spiritualibus*.

Jednak do konsekracji doszło dopiero w 1682 r. w Warszawie. Na opóźnianie złożyło się kilka powodów. Z pewnością nie przyspieszyły jej zatargi Mikołaja Stefana z kuzynem, ówczesnym biskupem żmudzkim Kazimierzem Pacem, oraz niejasny status Teodory, która śluby zakonne miała przyjąć dopiero 8 grudnia 1677 r.²⁴⁷ Ponadto doszło do zaognienia sporu pomiędzy tzw. biskupem nominatem Pacem a kapitułą wileńską, na której czele stał ówczesny prokurator kapituły Benedykt Żuchorski, późniejszy biskup sufragan żmudzki, który – zdaje się – sam liczył na stolec biskupi. Iskrą zapalną konfliktu była sprawa wypłaty podatku na wojsko z dóbr biskupich, które Żuchorski uiscił – podczas nieobecności Paca – z pieniędzy kapitułnych, a później domagał się ich zwrotu²⁴⁸. Sprawie nie pomagały oczekiwania Teodory, która prosiła kapitułę o spłatę jej długów opiewających na sumę 13 000 złotych polskich. Kapituła zaś przekazała sprawę do Rzymu²⁴⁹. Pac wrócił zaś do Choroszczy. Stosunki musiały być napięte, skoro kapituła zarzuciła mu przedwczesne tytułowanie się biskupem oraz przywdzianie biskupiego ubioru, w którym się sportretował. Kapituła 9 października 1679 r. miała prosić Paca, by zarząd diecezją pozostawił administratorowi²⁵⁰. Temu – rzecz jasna – za pośrednictwem kanoników Beynarta, Ossowskiego i Izdebskiego, Pac się przeciwstawił. Im z kolei przeciwstawiła się reszta kapituły²⁵¹. Po zapoznaniu się z pismem, biskup *in spe* cisnął je na ziemię, zaś posłów zwymyślał²⁵². Jedenaście lat oczekiwania wyzwoliło w nim reformatorski charakter. Wyziera on z jego listu pasterskiego z 11 lutego 1682 r. Być może gorliwością oraz zwiększeniem wymagań wobec innych próbował nadrobić brak doświadczenia kapłańskiego. Biskup wileński przeżył swego brata, kanclerza litewskiego Krzysztofa Zygmunta, o cztery miesiące, a swego nie lubianego kuzyna, hetmana Michała Kazimierza, o dwa lata. Wówczas stronnictwo Paców było już w rozsypce²⁵³.

Konkluzje

Z rodu Paców wyziera całe spektrum duchowieństwa. Mamy bowiem zarówno członków i członkinie zakonów, jak i kapituł oraz biskupów, tudzież tzw. pseudo-biskupów. Trzej spośród interesujących mnie duchownych zostali biskupami, a dwaj otarli się o biskupią mitrę, a przynajmniej mieli taką możliwość. Czwerej spośród tej

²⁴⁵ Biblioteka Wróblewskich, F43-223, ACV XV, k. 146.

²⁴⁶ *Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI – pocz. XX w.)*, opr. S. Jujeczka na podstawie kwerendy rzymskiej wykonanej wspólnie z ks. H. Gerlicem, Wrocław 2018, s. 92-93.

²⁴⁷ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 244, 399-400, A. S. Czyż, *Fundacje artystyczne rodziny Paców*, s. 381-400.

²⁴⁸ *Kościół zamkowy*, t. 1, s. 160.

²⁴⁹ Biblioteka Wróblewskich, F43-224, ACV XVI, k. 46.

²⁵⁰ Biblioteka Wróblewskich, F43-225, ACV XVII, k. 834.

²⁵¹ Biblioteka Wróblewskich, F43-225, ACV XVII, k. 835.

²⁵² Biblioteka Wróblewskich, F43-225, ACV XVII, k. 841.

²⁵³ K. Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac*, s. 398-400, 421-424.

piątki zasiedli na krzesłach senatorskich. Przypatrując się miastom katedralnym, do których zostali mianowani lub nominowani Pacowie, można zauważyć, że na przeszczeniu nieco ponad wieku przeszli od Kijowa, poprzez Miedniki, Wenden, Smoleńsk i raz jeszcze Miedniki, aż po Wilno. Pod względem osiągnięć w Wielkim Księstwie Litewskim zdobyli (bądź mogli zdobyć) szczyty. Aczkolwiek żaden z biskupów bądź tzw. biskupów nominatów nie sięgnął po biskupstwo koronne, tudzież kapelusz kardynalski²⁵⁴, to znamy jednak przykłady duchownych, zarówno płci męskiej, jak i żeńskiej, którzy zasilili klasztory położone w Koronie. Dla porównania warto zwrócić uwagę, że w tym okresie spośród Radziwiłłów wyszło trzech biskupów: Jerzy, Mikołaj i Wojciech; podobnie było u Sapiehów, wśród których również odnajdujemy trzech biskupów: Aleksandra Kazimierza, Józefa Juliana i Pawła Franciszka. Wydawać mogłoby się, że Pacowie sięgnęli po najwięcej wyższych urzędów duchownych. Sprawę komplikuje jednak fakt, że dwóch spośród Paców biskupami w sensie kanonicznym nigdy nie zostało: Mikołaj i Jan. Uwagę zwracają również losy Mikołaja i Mikołaja Stefana, którzy odpowiednio odzwierciedlają priorytety reformacyjnego i kontrreformacyjnego fermentu.

Omawiając znamienite rody Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII wieku, byłoby trudno pominąć Paców, to jednak wywodzące się zeń duchowieństwo świeckie – acz były to postacie barwne – stanowiło drugi garnitur episkopalny. Podobnie było z duchowieństwem zakonnym męskim. Pomimo hojnych fundacji rodu dla Towarzystwa Jezusowego, żaden Pac nie został w tym okresie jezuitą. Być może żaden z pacowskich panów duchownych nie sprostał intelektualnym wymaganiom tego zakonu. Spośród panien zakonnych najwięcej dokończyło żywota w klasztorze wileńskich benedyktynek: Zofia *Justyna*, Sybilla Elżbieta *Magdalena*, Anna *Marianna*, Anna *Jozafata* i Brygida *Joanna*. Trzy spośród mniszek zostały ksieniami: Elżbieta w Nieświeżu, Sybilla w Wilnie, tudzież Mariannę *Marynę* obrano „starszą” klasztoru brygidek w Brześciu. Kobiety z rodu Paców osiągnęły zatem szczyty ówczesnych możliwości, częściowo za sprawą rodowej strategii, ale również dzięki osobistym przymiotom. Wszystkie i wszyscy składają się na obraz społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.

BIBLIOGRAFIA-REFERENCES

Archival sources:

Archiwum Benedyktynek w Żarnowcu:

A22, C2, C60

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie:

1/2/0/-/4350; 1/391/0/-/0629, AR V, 11213; AR VIII, 36

Archiwum Polskiej Prowincji Dominikanów w Krakowie:

528/293/0/11/175, Pp 75, Pr 35, Pp 155

Acta Capitulum Provinciae Poloniae Ordinis Praedicatorum, vol. 2: 1603-1700, opr. R. F. Madura OP, Kraków (b.d.) [mps].

²⁵⁴ W. Pawlikowska, *Marriage or Mitre?*, s. 699-727.

Acta Capitulorum Provinciae Lithuaniae Ordinis Praedicatorum, vol. 7: (1646-1839), opr. R. F. Madura OP, Kraków (b. d.) [mps].

Supplementum ex Registris litterarum magistrorum et procuratorum generalium OP (a. 1608-1701), opr. R. F. Madura OP, cz. 1., Kraków (b.d.) [mps].

Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas:

F.1135, ap 4, b. 472

Lietuvos Mokslių Akademijos Vrublevskių Biblioteka (Biblioteka Wróblewskich w Wilnie):

F43-211, F43-212, F43-214, F43-215, F43-216, F43-217, F43-218, F43-220, F43-221, F43-222, F43-223, F43-224, F43-225, F43-227, F43-26664, F43-476, F273-92, F273-2424

Biblioteka Kórnicka:

Cim.Qu.2605

Printed sources:

Akta Unji Polski z Litwą, 1385-1791, wyd. S. Kutrzeba, W. Semkowicz, Kraków 1932.

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 1: *Okresy bezkrólewí*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2006.

Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego, t. 2: *Okresy panowania królów elekcyjnych XVI-XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009.

Album Polonicum. Metryka nacji polskiej w Padwie (1592-1745), t. 1, Warszawa 2018.

Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, t. 3 (1582-1584), Warszawa 1913.

Archiwum nacji polskiej w uniwersytecie padewskim, t. 1: *Metryka nacji polskiej w uniwersytecie padewskim (1592-1745)*, opr. Henryk Barycz, Wrocław 1971.

Codex mednicensis seu Samogitiae dioecesis, t. 2: 1609 VI 26-1926 V 13, wyd. P. Jatulis, Roma 1989.

Dokumenty soborów powszechnych, t. 4: *Lateran V, Trydent, Watykan I*, opr. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004.

Dygoń T., *Lilia pacowska jasnie wielmożnego godney pamięci jego mci pana Piotra Paca wojewody trockiego, dawgielskiego starosty pokazana z ambony w kościele S. Franciszka oo. Bernardynów na pogrzebie nieboszczykowskim dnia 21 Octobra roku 1642*.

Fontes Collegii Crosnensis qui in Archivo Romano Societatis Iesu asservantur, 1608-1700 / Książki kolegijs Šaltiniai, saugomi Jėzaus Draugijos Archyve Romoje. I dalis: 1608-1700, t. 1, wyd. Ž. Nedzinskaitė, D. Antanavičius, Vilnius 2019.

Historia collegii Crosensis Societatis Iesu Annuae literae collegii Crosensis, opr. Ž. Nedzinskaitė, D. Antanavičius, Kėžiai 2015.

Korespondencja Anny Jagiellonki (1523-1596). Królowna, wyd. A. Pawłowska-Kubik, Warszawa 2024.

Kościół Zamkowy czyli Katedra Wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju, t. 2: *Źródła historyczne*, wyd. J. Kurczewski, Wilno 1910.

Listy króla Zygmunta Augusta do Radziwiłłów, opr. I. Kaniewska, Kraków 1998.

Metryka litewska. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Województwo wileńskie 1690 r., opr. Andrzej Rachuba, Warszawa 1989.

Monumenta Poloniae Vaticana, t. 7, cz. 3, ed. E. Kuntze, Cracoviae 1939-1950.

Monumenta Reformationis Polonicae et Lithuanicae, seria 1, zeszyt 1, Wilno 1911.

Pac M., *Orthodoxa Fidei Confessio, de una eademque Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti Divinitate, ac tribus Personis. Tam e scriptura sacra, quam vetustissimis Ecclesiae doctoribus, summatim collecta. Iudicium D. Georgii Weigelij Theologi de hoc scripto. Libenter hoc scriptum uidi, studiose perlegi, Orthodoxum et fidei Christianae ἀνάλογον deprehendi. Quare maiorem in modum probo, et publicari opto, ut pluribus communicari possit, Regiomonti Borussiae, in officina Johannis Daubmanni, Anno D. 1566*.

Pamiętniki o dawnéj Polsce z czasów Zygmunta Augusta, obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Boromeusza z Biblioteki Berberiańskiej, t. 1, Wilno 1851.

Propozycje konsystorialne w XVI wieku, wyd. H. Fokciński, Rzym 1994.

Radziwiłł B., *Autobiografia*, wstęp i opracowanie T. Wasilewski, Warszawa 1979.

Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lituaniae, t. 1, wyd. Paulus Rabikauskas, Romae 1971.

Testamenty ewangelików reformowanych w Wielkim księstwie Litewskim w XVI-XVIII w., opr. U. Augustyniak, Warszawa 2014.

Volumina Constitutionum, t. 2: 1550-1609, cz. 2: 1587-1609, wyd. S. Grodziski, przedmowa W. Uruszczak, Warszawa 2008.

Volumina Legum, t. 3, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.

Wojna z słońcem świętej pamięci [...] Krzysztofa Odachowskiego, ciwuna berzynianskiego, rothmistrza I.K.M. od synów matki swej zabitego na kazaniu pogrzebowym w kościele Oyców Bernardynów citowianskim Roku Panskiego 1663, dnia 13 Febr.

Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611-1651 m.), wyd. L. Jovaiša, Vilnius 2011.

Ординація Королевських Пушчъ въ лѣвничествахъ бѣваго Великаго Княжества Литовскаго / Ordinacja Korolewskich Puszczy w lesniczestwach bywaszago Wielikago Knjażestwa Litowskago, Я.Ф. Головацкий [wyd. J.F. Golowackij], Вилна [Wilna] 1871.

Studies:

Antoniewicz M., *Pochodzenie episkopatu litewskiego XV-XVI wieku w świetle katalogów biskupów wileńskich*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 39, 2001, s. 47-68.

Błaszczyk G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII wieku*. Ustrój, Poznań 1993.

Bobiatyński K., Michał Kazimierz Pac, wojewoda wileński, hetman wielki litewski. *Działalność polityczno-wojskowa*, Warszawa 2008.

Borkowska M. OSB, *Dekret w niebieskim ferowany parlamencie, czyli garść testamentów polskich, od różnych ludzi różnymi czasy pisanych, dopiero przedsię w jedno zebranych i drukiem potomnej pamięci podanych od mniszek niektórych kasynieńskiego zakonu*, Kraków 1984.

Borkowska M. OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 2, Warszawa 2005.

Borkowska M. OSB, *Leksykon zakonnic polskich epoki przedrozbiorowej*, t. 3, Warszawa 2008.

Borkowska M. OSB, *Miscellanea brygitańskie: dwie fazy reformy potrydenckiej klasztoru lubelskiego*, „*Nasza Przyszłość*”, 89, 1998, s. 125-150.

Borkowska M. OSB, *Miscellanea brygitańskie: składowa fundacja w Brześciu*, „*Nasza Przyszłość*”, 91, 1999, s. 331-340.

Borkowska M. OSB, *Mniszki*, Kraków 2019.

Borkowska M. OSB, *Oślica Balaama. Apel do duchownych panów*, Tyniec 2018.

Borkowska M. OSB, *Panny siostry w świecie sarmackim*, Warszawa 2002.

Borkowska M. OSB, *Problemy siedemnastowiecznych fundacji benedyktynek na Litwie w świetle korespondencji*. Wybór listów, „*Nasza Przyszłość*”, 80, 1993, s. 265-307.

Borkowska M. OSB, *Rachunki benedyktynek kowieńskich*, „*Nasza Przyszłość*”, 106, 2006, s. 261-278.

Borkowska M. OSB, *Siostry zakonne w Polsce*, t. 2: *Słownik polskich księń benedyktyńskich*, Niepokalanów 1996.

Borkowska M. OSB, *Zakonnice pominięte w tablicach genealogicznych Dworzaczka*, „*Nasza Przyszłość*”, 98, 2002, s. 259-302.

Borkowska M. OSB, *Życie codzienne polskich klasztorów żeńskich w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1996.

Czaplewski P., *Polacy na studiach w Ingolsztacie*, Poznań 1914.

Czyż A. S., *Przekaz symboliczny i propagandowy programów heraldycznych w siedemnastowiecznych*

- żałobnych drukach Pacowskich, czyli „Liliaci” i ich Gozdawa, „Przegląd Wschodni”, 14, 2018, z. 4 (56), s. 739-765.
- Czyż A. S., *Pomiędzy tradycją zakonu a tradycją rodu – treści ideowe fasady kościoła benedyktynek pw. św. Katarzyny w Wilnie*, „Artifex Novus”, 3, 2019, s. 58-75.
- Czyż A. S., *Treści ideowe wystroju kościoła i klasztoru w Pożajściu*, [w:] *Kameduli w Warszawie 1641–2016: 375 lat fundacji eremu na Bielanach*, red. K. Guttmejer, A. S. Czyż, Warszawa 2016, s. 305–336.
- Daugirdas K., *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen*, Mainz 2008.
- Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1582-1696)*. Spis, red. A. Rachuba, Warszawa 2007.
- Długosz T., *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Collectanea Theologica”, 13, 1932, 1-2, s. 70-89.
- Fijalek J., *Kościół rzymsko-katolicki w Inflantach pod władztwem polskim (1582-1772/95)*, „Kwartalnik Teologiczny Wileński”, 1, 1923, z. 2, s. 177-198.
- Fokciński H., *Królewscy kandydaci na biskupstwo kijowskie obrządku łacińskiego w drugiej połowie XVI wieku*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny”, 2, 2005, s. 9-27.
- Friedrich K., *Noble Power Brokerage in the Polish-Lithuanian Commonwealth: The Case of Bogusław Radziwiłł (1620–1669)*, [w:] *Miscellanea res Polonorum, Brittanorum ac Judaeorum illustrantia*, red. Jakub Basista, Kraków 2015, s. 13–26.
- Gwiazda H., *Fundacje i fundatorzy klasztorów dominikańskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1648-1696*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, t. 1. red. J. Kłoczowski, Warszawa 1975, s. 607-645.
- Gwóźdź J., *„Pomoc nie tylko dla zgromadzenia mego”: działalność edytorska benedyktynek wileńskich za rządów ksiieni Franciszki Anny Wołłowiczówny*, „Śląskie Studia Polonistyczne”, 2, 2017, s. 67-91.
- Gwóźdź J., *Benedyktyńska lectio divina w żeńskich klasztorach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Benediktiniškoji tradicija Lietuvoje*, red. L. Jovaiša, Vilnius 2008, s. 151-164.
- Halecki O., *Przylączenie Podlasia, Wołynia i Kijowszczyzny do Korony w roku 1569*, Kraków-Warszawa 1915.
- Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.*, wyd. J. N. Bobrowicz, t. 7, Lipsk 1841.
- Jasiūnienė G., *Pacų heraldikos tradicija ir giminės didybės atspindžiai XVII a. antrojoje pusėje*, „Kauno istorijos metraštis”, 20, 2022, s. 7-18.
- Kairiūkštytė-Jaciniene H., *Pažaislis: baroko vienuolynas Lietuvoje*, Vilnius 2001.
- Kaladžinskaitė, A., *Vilniaus benediktinių vyresniųjų portretų rinkinys: XVIII-XX a.*, [w:] *Ars memoriae: atmintis - dailės funkcija ir tema (XVIII-XXI a.)*, Vilnius 2008, s. 24-42.
- Kasabula T., *Pac Mikołaj*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. 14, Lublin 2010.
- Kempa T., *Konstanty Wasyl Ostrogski (1526-1608). Przywódca społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej*, Toruń 2024.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka*, Warszawa 2000, s. 154-155.
- Klajumienė D., *XVIII a. sienų tapyba Lietuvos bažnyčių architektūroje*, Vilnius 2004.
- Klerycy z ziem polskich, litewskich i pruskich święceni w Rzymie (XVI – pocz. XX w.)*, opr. Stanisław Jujeczka na podstawie kwerendy rzymskiej wykonanej wspólnie z ks. Henrykiem Gerlicem, Wrocław 2018.
- Korolko M., *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 1991.
- Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*, t. 1, oprac. J. Kurczewski, Wilno 1908.
- Kozak E., *Walka kalwinów żmudzkich o zachowanie praw politycznych (1668-1669)*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 32, 1987, s. 125-139.
- Kutrzeba S., *Unia Polski z Litwą*, w: *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914.
- Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, V. Ališauskas, T. Jaszczolt, L. Jovaiša, M. Paknys, Vilnius

2009.

Liaushuk U., *Terra Jesuitica Grodniensia, czyli o domach zakonnych zależnych od grodzieńskiego kolegium jezuickiego*, „*Studia Paedagogica Ignatiana*”, 2019, 22, nr 4, s. 49-72.

Lolo, R., *Towarzystwo Jezusowe a magnaci. Fakty i mity*, [w:] *Honestas et turpitudine. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, red. Ewa Dubas-Urwanowicz, Marta Kupczewska, Karol Łopatecki i Jerzy Urwanowicz, Białystok 2019, s. 449-461.

Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569-1588*, Warszawa 2002.

Lulewicz H., *Pac Feliks (Szczęsny) Jan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 696.

Lulewicz H., *Pac Piotr*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 743-744.

Marczewski J. R., *Ad duos illustres appendix: córki szlacheckie Kasprowi Niesieckiemu i Adamowi Bonieckiemu nieznanne*, „*Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 93, 2010, s. 91-109.

Murawiec W., *Nieśwież*, [w:] *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H. E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985.

Nagielski M., *Pac Konstanty Władysław*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 709-710.

Nedzinskaite Ž., *Žemaičių vyskupai Pacai ir jų ryšiai su Kražių kolegija XVII a.*, „*Kauno istorijos metraštis*”, 2022, 20, s. 41-56.

Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.

Paknys, M., *Pažaislio prie Kauno ir Antakalnio prie Vilniaus fundacijos: mecenatystių panašumai ir skirtumai XVII a. antrojoje pusėje*, „*Kauno istorijos metraštis*”, 20, 2022, s. 177-194.

Paknys M., *Pažaislio vienuolyno statybos ir dekoravimo istorija*, Vilnius 2013.

Pawlikowska W., *Kariery biskupów z rodu Paców w XVI i XVII w.*, „*Kauno istorijos metraštis*”, 20, 2022, s. 19-40.

Pawlikowska W., *Marriage or Mitre? The Careers of Bishops from the Pac Family in the Grand Duchy of Lithuania during the Reformation and Counter-Reformation*, „*Slavonic and East European Review*”, 99, 2021, 4, s. 699-727.

Pawlikowska-Butterwick W., *Kariery episkopatu Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie od 1544 do 1632 roku w kontekście dochodów z biskupstw*, „*Nasza Przyszłość*”, 136, 2021, s. 85-126.

Pietkiewicz K., *Procesy królowej Bony z Mikołajem Pacem w 1537 r.*, [w:] *Wokół Wielkiego Księstwa Litewskiego i jego tradycji*, red. B. Manyś, M. Zwierzykowski, Poznań 2016, s. 37-54.

Prokop K. R., *Pseudo-episcopus Kiioviensis: w kwestii daty rezygnacji z biskupstwa i śmierci nominata kijowskiego Mikołaja Paca*, „*Lituano Slavica-Posnaniensia*”, 11, 2005, s. 241-254.

Rachuba A., *Hegemonia Sapiehów na Litwie jako przejaw skrajnej dominacji magnaterii w życiu kraju*, [w:] *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2003, s. 217-229.

Rachuba A., *Pac Mikołaj Stefan*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 739-40.

Rouba N., *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wilno [bdw].

Samsonowicz A., *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Warszawa 2011.

Sawicki, M., *Dom Sapieżyński 1666-1685. Droga do hegemonii w Wielkim Księstwie Litewskim*, Opole 2016.

Sawicki M., *Konflikt biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego z Kazimierzem Janem Sapiehą w latach 1693-1696. Zarys problematyki*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI-XVIII wieku)*, red. S. Górczyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 383-401.

Sawicki M., *„Wojna” parlamentarna i sądowa Sapiehów z Kryszpinami Kirszensztejnami w latach trzydziestych XVII wieku*, [w:] *Kultura parlamentarna epoki staropolskiej*, red.

A. Stroynowski, Warszawa 2013, s. 253-268.

Skierska I., *Królewskie towy świąteczne*, [w:] *Peregrinatio ad veritatem*, red. U. Borkowska, Cz. Depuła, R. Knapieński, Z. Piłat, E. Wiśniowski, Lublin 2004, s. 481-488.

- Sławiński W., *Toruński synod generalny 1595 roku. Z dziejów polskiego protestantyzmu w drugiej połowie XVI wieku*, Warszawa 2002.
- Syrokomla W., *Dzieje literatury w Polsce od pierwiastkowych czasów do XVII wieku*, t. 2, Warszawa 1975.
- Świętochowski R., Chruszczewski A., *Polonia Dominicana apud extraneos: 1520–1800*, [w:] *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222–1972*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Warszawa 1975, s. 467–572.
- Targosz K., *Piorem zakonnicy. Kronikarki w Polsce XVII w. o swoich zakonach i swoich czasach*, Kraków 2002.
- Totoraitis J., Mikalojus Pacas – Žemaičių vyskupas (1609–1619), „Tiesos kelias”, 6, 1939, 6, s. 443–452.
- Ulčinaite E., *Z działalności jezuitów na polu krzewienia języka i kultury litewskiej w XVI–XVIII wieku*, [w:] *Wkład jezuitów polskich do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków 2004, s. 449–462.
- Urzędnicy Podlasy XIV – XVIII wieku. Spisy*, opr. E. Dubas-Urwanowicz et al., Kórnik 1994, s. 153.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 6: *Ziemia nowogródzka i województwo nowogródzkie XV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2024.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 4: *Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2003.
- Witkowski R., *Anniwersarium obłóczyn, profesji i konsekracji benedyktynek wileńskich z końca XVII w.: o potrzebie kontynuacji badań prozopograficznych*, „Bažnyčios istorijos studijos”, 8, 2016, s. 207–229.
- Wojtkowiak Z., *Maciej Strykowski – dziejopis Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kalendarium życia i działalności*, Poznań 1990.
- Wolff J., *Pacowie. Materyały historyczno-genealogiczne*, St Petersburg 1885 (reprint: red. K. Zięcina, Twardy Róg 2018).
- Wołyniak, [Jan Marek Antoni Giżycki], *Wiadomości o dominikanach prowincji litewskiej*, cz. 1, Kraków 1917.
- Wyczawski H. E., *Pac (Pacewicz) Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 737.
- Wyczawski H. E., *Pac Mikołaj*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław 1979, s. 738.
- XV–XVI a. *Lietuvos lotynišku knygu sąrašas. Index librorum Latinorum Lituaniae saeuli quinti decimi et sexti decimi*, oprac. D. Narbutienė, S. Narbutas, Vilnius 2002.

